ТАТАР АРХЕОГРАФИЯСЕ

[ХӨСӘЕН ФӘЕЗХАНОВ]

КЫСКАЧА ТАТАР ТАРИХЫ

«МИЛЛИ КИТАП»

ТАТАР АРХЕОГРАФИЯСЕ

[ХӨСӘЕН ФӘЕЗХАНОВ]

КЫСКАЧА ТАТАР ТАРИХЫ

Казан
«Милли китап» нәшрияты
2011

УДК 902/904 + 821.512.145
ББК 63.2 + 83.3 (2Рос=Тат)
Ф 90

*Төзүчесе, басмага әзерләүче
һәм махсус мәкаләләр авторы –
археограф, текстолог*
Раиф Мәрданов

[Фәезханов Хөсәен]. Кыскача татар тарихы / төз. Мәрданов Р.Ф. –
Ф 90 Казан: «Милли китап» нәшрияты, 2011. – 68 б. – («Татар археографиясе» сериясе; 7 нче китап).
ISBN 978-5-88473-057-1

Моңарчы фән даирәсендә билгесез булып килгән бу хезмәттә Борынгы Болгар, Алтын Урда һәм Казан ханлыгы дәверләрендәге вакыйгалар тасвирланган.

Хезмәтнең язылган вакыты 1860 нчы еллар, ә авторы – Хөсәен Фәезханов булган дип исәпләнә.

ISBN 978-5-88473-057-1

УДК 902/904 + 821.512.145
ББК 63.2 + 83.3 (2Рос=Тат)

© Мәрданов Р.Ф., 2011
© «Милли китап» нәшрияты, 2011

АТА-БАБАЛАР ТАРИХЫ

Тарихи вакыйгалар һәм халык язмышының үткәнендәге әһәмиятле хәлләре белән кызыксыну элек-электән килгән. Әүвәлге чорларда ук татар халкының бай һәм катлаулы тарихы фәһемле затларның игътибар үзәгендә булып, заманының иҗтимагый үсеше дәрәҗәсенә күрә язма истәлекләре иҗат ителгән. Тарихи мәгълүматны үз эченә алган элекке әсәрләр әдәби-тарихи хикәятләр, елъязмалар һәм шәҗәрәләр рәвешендә теркәлеп барылган. Татар-мөселман тарихи истәлекләре еш кына мифологик риваятьләр, дини кыйссалар, фаразлар һәм иркен тасвирлар белән кушылган булуы сәбәпле, аларда фактик дөреслек һәм тотрыклы төгәллек саклана алмаган. Шунлыктан, алар фәнни югарылыкка ирешмәгән.

Гасырлар буе дәвам итеп килгән мондый төр әсәрләрдән аермалы булган, фәнни таләпләргә җавап бирердәй тарихи хезмәт иҗат итүгә омтылыш татарлар арасында XIX гасырда зур үсеш ала. Татар тарихын яңача – ягъни, гыйльми нигездә тикшерү һәм өйрәнү башлангычы шул чорга туры килә.

Күренекле дин һәм җәмәгать эшлеклесе, галим Шиһабетдин Мәрҗани (1818–1889) татар милли тарихы фәненә нигез салучы булып исәпләнә. Шулай ук мәгърифәтчеләр һәм галимнәрдән Ибраһим Хәлфин (1778–1829), Хөсәен Әмирханов (1816–1893), Мөхәммәтҗан Аитов (1823–1890), Каюм Насыйри (1825–1902), Хөсәен Фәезханов (1828–1866) XIX гасырда татар тарихын өйрәнүгә зур өлеш керткәннәр. Болардан тыш, Казан университеты, Петербург, Мәскәүдәге рус һәм башка милләт галимнәре дә татар тарихын тикшерүгә игътибар биргәннәр. XIX гасыр ахыры һәм XX гасыр башында татар-төрки тарихын тагын да тирәнтенрәк өйрәнгән яңа буын галимнәр: Морад Рәмзи (1855–1934), Габдеррәшит Ибраһимов (1857–1944), Ризаэтдин Фәхретдин (1859–1936), Хәсәнгата Габәши (1863–1936), Гайнетдин Әхмәрев (1864–1911), Һади Атласи

(1876–1938), Габделбарый Баттал (1880–1969), Газиз Гобәйдуллин (1887–1937), Әхмәтзәки Вәлиди (1890–1970) һәм башкалар гыйлем мәйданына чыга. Татар халкының тарихи карашлары һәм татарларда тарих фәненең үсеше галим Фәрит Шәкүров тарафыннан җентекләп өйрәнелгәнгә[1] бу мәсьәләгә киңәеп тукталу ихтыяҗы юк.

Татар милли тарихы буенча Ш.Мәрҗанинең төп гыйльми хезмәте – «Мөстәфадел-әхбар...» китабының беренче томы 1885 елда басылып чыккан[2]. Мәрҗанинең тарихи эзләнүләренә зур булышлык күрсәткән шәкерте Хөсәен Фәезханов та төрки-татарлар тарихы буенча аерым хезмәтләр язган. Тик яшьли дөнья куюы сәбәпле, Фәезханов үз әсәрләрен бастырып чыгарырга өлгермәгән. Гәрчә ул күренекле казакъ мәгърифәтчесе, галим Чокан Вәлихановка 1863 елның 8 апрелендә язган хатында «Бу җәй көнендә гомумән төрк вә татар тарихыны, хосусан «Казан тарихы»ны бик кыска (около 10 листов) итеп җыеп бастырырга теләем...» дигән ниятен белдергән булган[3]. Х.Фәезхановның вафат хәбәре килеп ирешкәннән соң, аның тарихи язмаларын Ш.Мәрҗани соратып үзенә алдырган. Шул рәвешчә, Х.Фәезханов әсәрләре Мәрҗани варисларында озак еллар сакланып килгән.

Шиһабетдин Мәрҗани оныкларыннан Даниял Әмирханов белән Нажия Ильясова Фәезхановның «Ислахы мәдарис» һәм «Рисалә» исемле хезмәтләренең кульязмаларын 1986 елда галим Миркасыйм Госмановка тапшырганнар. Ул кульязмалар хәзерге вакытта Казан федераль университетының Н.И.Лобачевский исемендәге Фәнни китапханәсендә саклана. Ә Х.Фәезханов язган «Казан тарихы», «Касимский ханлыгы» исемнәрендәге һәм Борынгы Болгар ташларын өйрәнүгә багышланган тарихи әсәрләрнең шул ук Д.Әмирхановларның шәхси архивында саклануы бу юлларның авторы тарафыннан 1997 елда ачыкланган иде. Аңарчы фән дөньясы өчен бө-

---

[1] Шакуров Ф.Н. Развитие исторических знаний у татар до февраля 1917 года. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2002. – 128 с.

[2] Мәрҗани Ш. Әл-кыйсьмел-әүвәл мин китаби Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. – Казан, 1885.

[3] Хөсәен Фәезханов: тарихи-документаль җыентык / төз.-авт. Р.Мәрданов. – Казан: «Җыен», 2006.– («Шәхесләребез» сериясе). – Б. 441.

тенләй билгесез булган әлеге әсәрләрне Даниял Әмирханов 1998 елда Татарстан Милли китапханәсенә тапшырды һәм алар хәзерге вакытта шунда саклана.

Фәезхановның шушы биш фәнни хезмәте беренче мәртәбә «Хөсәен Фәезханов» дип аталган җыентыкта туплап бастырылды[4]. Ул китапта кулъязмаларның табылу тарихлары турында да тәфсыйльләп язылды. Шунда ук Фәезханов белән Мәрҗанинең фәнни хезмәттәшлеге: аларның бер-берсенә даими ярдәмнәре һәм йогынтылары турында әйтелде, Хөсәен Фәезхановның тарихи хезмәтләре «Мөстәфадел-әхбар»да киң кулланылган булуы дәлилләп аңлатылды. Бу мәсьәләгә багышланган мәкаләбез «Казан утлары» журналында да басылып чыкты[5].

Татарстан Милли китапханәсенең Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегенә Мәрҗани варисларыннан Фәезханов дәфтәрләре белән бергә алынган, кыскача татар тарихын бәйан иткән тагын бер кызыклы дәфтәр бар иде. Тик анысы Фәезханов кулы белән түгел, ә башка кеше тарафыннан язылган. Үзендә авторы күрсәтелмәгән. Хезмәтнең башында (1б–2а кәгазьләр) авторы «бу фәкыйрел-хәкыйрь, үземнең кәтебе тәварих вә әхвале мәмалик вә мөлүкне укымакга вә белмәккә зийадә рәгъбәтем булыб, сораб-эзләб, ата-бабаларымның йорты – Казан мәмләкәтенең әхвале сабикындан бер җиргә җыелган китаб вә тәварих булмаганымдан бик үртәлеб, никадәр бер кечерәк мәҗмәгъ кыска гына төземәк һәвәсемдән иде. Ликин гыйлемлегем һәм телгә осталыгым йуклыгындан туктаган идем. Соңра дәхи бәгъзе галимләргә үземнең урыс тәварихларында табкан хәбәрләрем белән булышмак булыб, әйтелгән турыда бер китаб төземәгә иҗтиһад кылыб, һичбересендән илтифат табмагач, бәгъзе нөсхә вә кәтебләрдән (күбрәк урыс хәбәрләрен) җыйыб, кулымдан килгәне белән вә мөмкин кадәр тыңларга тәмне, аңларга мөшкел китаб телендән сакланыб, төрк теленең бу заманда Казан татарлары сөйләшә торган лөгатенчә итеб, бигрәк татар сүзе белән

[4] Хөсәен Фәезханов: тарихи-документаль җыентык... – 704 б.

[5] Мәрданов Р. Мәрҗани–Фәезханов хезмәттәшлеге: яңа фактлар // Казан утлары. – 2007. – №3. – Б. 136–140.

әйтергә мөмкин төштә гарәбчә, фарсыча сүзләрне керешдермиче, сынамак өчен бер кыска гына тәварих йазмага тәвәккәл кылдым[6]» дигән. Ягъни, бу юлларның авторы башта үзе бер җыентык язарга ниятләнгән булуын, әмма гыйлемлеге һәм телгә осталыгы юклыктан тыелып калуын белдергән. Аннан соң ул, үзенең рус телендәге тарихи чыганаклардан тупланган мәгълүматларын кайбер галимнәргә тапшырып, бер китап яздырырга тырышуын, ләкин беркемнең дә тиешле игътибар бирмәвен әйткән. Менә шул сәбәпле, тәвәккәлләп, үзе Казан татарларының сөйләм теленә якын итеп кыскача тарих язуга алындым дип белдергән.

Уртача зурлыктагы дәфтәрнең 14 кәгазендә якынча 1860 нчы елларда теркәлгән «тәварих»та, нигездә, рус чыганакларына таянып, Болгар, Алтын Урда һәм Казан ханнары дәверендәге тарихи вакыйгалар турында гомуми мәгълүмат бирелгән. Ахыргы битләре сакланмаганлыктан, бу тарихи кулъязма Хәлил хан дәверен (1462–1467 еллар) хикәя иткән урынында өзелеп калган.

Әлеге кызыклы хезмәткә тарихчылар һәм тел галимнәре игътибар бирер дигән өмет белән, шушы дәфтәр турында ун еллап элек үк хәбәр иткән идем[7]. Аннан соң да Д.Әмирхановлардан китапханәгә алынган кулъязма истәлекләрнең тулы исемлегендә «Болгар, Алтын Урда һәм Казан ханнары дәверләрендәге вакыйгаларны тасвирлаган “тәварих”» дип мәгълүмат бирелде[8]. Тик, кызганыч ки, бу кулъязманы өйрәнүчеләр күренмәде. Гәрчә татар тарихының фәнни өйрәнелүе чылбырында, бүтән галимнәрнең хезмәтләре белән берлектә, әлеге язма истәлек тә, һичшиксез, тикшерелергә лаек. Шулай ук Казан татарлары телендә язылу омтылышының бер үрнә-

[6] *фәкыйрел-хәкыйрь* – фәкыйрь һәм түбән дәрәҗәле; *көтебе тәварих* – тарих китаплары; *әхвале мәмалик вә мөлүк* – илләр һәм хан-солтаннар әхвалләре; *зийадә рәгъбәтем* – зур теләгем; *әхвале сабикъ* – үткәндәге хәлләр; *булмаганымдан* – тапмаганлыктан; *мәҗмәгъ* – җыентык; *ликин* – ләкин; *тәварих* – тарихлар; *иҗтиһад кылыб* – тырышып; *бәгъзе* – кайбер; *көтеб* – китаплар; *мөшкел* – читен; *төрк* – төрки.

[7] Мәрданов Р. Тарих битләрен актарганда... // Казан утлары. – 2002. – №3. – Б. 133.

[8] Мәрҗани китапханәсе: фәнни-библиографик җыентык / төз. Мәрданов Р.Ф. – Казан: Милли китап, 2004. – Б. 11.

ге буларак, ул телебез тарихы өчен дә аерым әһәмияткә ия. Бу тарихи ядкәрнең шушындый гыйльми җәһәтләрен исәпкә алып, аның текстын «Татар археографиясе» сериясендә аерым бастырырга булдык.

Кульязманың үзендә исеме күрсәтелмәгән булса да, кереш өлешендәге «ата-бабаларымның йорты – Казан мәмләкәтенең... кечерәк мәҗмәгъ кыска гына...» дигән сүзләренә таянып, аны «Кыскача татар тарихы» дигән шартлы исем белән атадык.

Безнең тарафтан «Кыскача татар тарихы» дип исемләнгән тарихи хезмәтнең авторлыгын ачыклау читен мәсьәлә. Әмма, төрле яклап өйрәнү нәтиҗәсендә, без аны Хөсәен Фәезханов иҗаты булырга тиеш дигән фикергә килдек. Бу фикер түбәндәге дәлилләр белән раслана.

Хезмәтнең язылу вакытына караганда, 1860 нчы елларда татар тарихын фәнни яссылыкта өйрәнү белән шөгыльләнгән галимнәрдән Ш.Мәрҗани белән Х.Фәезханов исемнәре мәгълүм. Ләкин бу кульязманың чагыштырмача гадирәк теле Ш.Мәрҗани хезмәтләренең теле һәм өслүбеннән күпкә аермалы, ә Фәезхановныкына шактый якын.

Хезмәтнең кереш өлешендә авторының белдерүенә караганда, ул мәгълүматларны төрле чыганаклардан (күпчелеген рус телендәге китаплардан) туплап бер җепкә тезеп хикәяләгән. Авторның «бәгъзе галимләргә үземнең азмунча урыс тәварихларында табкан хәбәрләрем белән булышмак булыб, әйтелгән турыда бер китаб төземәгә иҗтиһад кылыб, һичбересендән илтифат табмагач, бәгъзе нөсхә вә көтебләрдән (күбрәк урыс хәбәрләрен) җыйыб...» дип язган сүзләре дә әлеге хезмәтнең Х.Фәезханов каләменнән чыкканлыгына ишарә итә. Чөнки аның төрле (татар һәм шәрык, шулай ук русча) чыганаклардан татар тарихы буенча мәгълүматларны эзләп, табып һәм күчереп, В.Вельяминов-Зернов, Шиһабетдин Мәрҗани һәм башка галимнәргә даими булышлык иткәнлеге билгеле.

Фәезхановның 1860-63 нче еллар арасында язган «Казан тарихы» хезмәтендә әйтүеннән ул үзен татар тарихын фәнни нигездә өйрәнергә керешүче татар галимнәренең беренчесе дип исәпләгән-

леге аңлашыла[9]. Шундый ук фикер «Кыскача татар тарихы» керешендә дә белдерелгән. Әгәр дә үзеннән элгәрерәк бүтән бер татар галименең моңа охшаш хезмәт язганлыгы мәгълүм булса, Х.Фәезханов ул хакта хәбәрсез калмас һәм андый фактны искәртер иде.

Чыганаклар мәсьәләсендә «Кыскача татар тарихы»ның керешендәге сүзләр Фәезхановның милли тарихыбызны язганда татар һәм рус чыганакларына нигезләнү, шулай ук аларны куллану ысуллары турында «Казан тарихы» исемле хезмәтендә әйткән фикерләренә[10] аваздаш.

Татар тарихына багышланган бу кульязмадагы даталарның һиҗри һәм милади ел исәпләре буенча параллель бирелеше дә Х.Фәезхановның «Казан тарихы» һәм «Касимский ханлыгы» хезмәтләрендәгечә үк.

Әсәрнең теле мәсьәләсендә автор «тыңларга тәмне, аңларга мөшкел китаб телендән сакланыб, төрк теленең бу заманда Казан татарлары сөйләшә торган лөгатенчә итеб, бигрәк [тә] татар сүзе белән әйтергә мөмкин төштә гарәбчә, фарсыча сүзләрне керешдермиче, сынамак өчен бер кыска гына тәварих йазмага тәвәккәл кылдым» ди. Фәезхановның «Казан тарихы», «Касимский ханлыгы» һәм борынгы ташъязмаларга багышланган фәнни хезмәтләренең дә теле, үз чорындагы башка галимнәрнең әсәрләре белән чагыштырганда, җиңелрәк. Ягъни, гади сөйләм теленә якынрак. Бу турыда, шулай ук Фәезханов стиленә хас үзенчәлекләр һәм кайбер диалектизмнарны күрсәтеп язган идек[11].

Хөсәен Фәезхановның моңарчы басылып чыккан әсәрләрендәге тел-стиль үзенчәлекләре «Кыскача татар тарихы» текстында да очрый. Мәсәлән, Фәезхановка хас булган «вә» теркәгечен күп куллану, «ликин», «төземәгә», «язмага», «чыкмага», «килгенчә», «бөлеклек», «Казан мәмләкәте», «Рус йорты», «хөкүмәт кылган», «хан хәзрәтләре», «кара халык» кебек гыйбарәләр һәм сүзтезмәләр бу текстта да бар. Хәтта «Кыскача татар тарихы» Фәезхановның баш-

---

[9] Хөсәен Фәезханов: тарихи-документаль җыентык... – Б. 8–9.
[10] Шунда ук. – Б. 110–113.
[11] Шунда ук. – Б. 10, 21.

ка әсәрләренә караганда да җиңелләштерелгән телдә язылган дияргә ярый. Автор монда татар теленә яңача атамалар һәм термин-гыйбарәләр дә керткән. Мәсәлән, текстта *сату* («сәүдә» сүзе урынына), *уңгача* (мөстәкыйль), *уңгачалык* (мөстәкыйльлек), *ат* һәм *атак* (атама), *Кояш чыгыш ягы* (көнчыгыш), *Кояш батыш* (көнбатыш), *төшлек* (көньяк), *төн җагы* (төньяк), *сындырып* (җиңеп), *болгавык* (буталчык), *ру* (ыруг) кебек сүзләр, шулай ук «татар биләвенә керде», «багынган ил», «ханның куен-култыгына» кебек гыйбарәләр кулланылган. Рус телендәге «князь» сүзен татарча яңгырашка якын итеп «кенәс» дип яисә татарчалаштырып «бәк» (мәсәлән, «рус бәкләре» һәм «Мәскәүнең олуг бәге») дип бирә. Текстның бер җөмләсендә (11б кәгазьдә) Казан артының Дөбьяз сөйләшенә хас булганча *–мы*, *–ме* кушымчаларын *–ма*, *–мә* рәвешендә язуы да (соңма, сугышыпма, төшерепмә) әсәрнең телен гади татар сөйләменә якынайтырга омтылышны күрсәтеп тора. Фәезхановның Бәрәскә мәдрәсәсендә укыганлыгын искә алганда, аның мондый сөйләм үзенчәлеген куллануы гаҗәп түгел. Гомумән, хезмәтнең иң башындагы мактау (хәмед-сәна) багышламасыннан торган беренче абзацы гына традицион рәвештәге гарәп һәм фарсы сүзләреннән гыйбарәт аеруча купшы һәм көяз чуарлыгы белән аерылып тора.

Үз сүзләре белән әйткәндә, «мөмкин төштә гарәпчә, фарсыча сүзләрне керештермиче, сынамак өчен» бу рәвештә язуы Фәезхановка бер мавыгу гына булмаган. Чөнки ул Санкт-Петербург университетында төрки-татар теленнән студентларга белем биргән һәм татар теленең грамматикасы буенча 1863 елда дәреслек тә бастырган кеше.

«Кыскача татар тарихы»нда язылган вакыйгалар Фәезхановның «Казан тарихы» һәм «Касимский ханлыгы» әсәрләрендә кабатланып, ләкин тирәнтенрәк анализланып бирелгән. Менә моңа һәм текстлардагы кайбер фактларга нигезләнеп фикер йөрткәндә, «Кыскача татар тарихы» бүтән әсәрләреннән әүвәлрәк иҗат ителгәнлеге аңлашыла. Х.Фәезхановның «Казан тарихы» хезмәте 1860-63 нче еллар арасында иҗат ителгәнлеген ачыклап язган идек[12].

[12] Хөсәен Фәезханов: тарихи-документаль җыентык... – Б. 285.

Фәезханов үзенең Ш.Мәрҗанигә 1860 елның 16 августында язган бер хатында остазыннан Болгар һәм Алтын Урда ханнары турында мәгълүмат сораган, шунда ук татар һәм мөселман тарихи әсәрләренең күңел канәгатьләнерлек дәрәҗәдә булмауларына ачынуын белдергән[13]. Шул ук елда язган икенче бер хатында аның Чыңгыз нәселенең шәҗәрәләрен һәм тарихларын яза башлап, вакытлыча тукталып торуын белдергән сүзләре бар[14]. Бәлки ул нәкъ менә шушы хезмәтен күздә тоткан булгандыр.

Фәезхановның бүтән тарихи әсәрләре басылмыйча калган булсалар да, Ш.Мәрҗанинең «Мөстәфадел-әхбар»ына кертелгәнлеген дәлилләп аңлаткан идек[15], шуның кебек үк, «Кыскача татар тарихы»ның мәгълүматлары «Мөстәфадел-әхбар»да очравы да гаҗәп түгел.

Бу текст кулъязмасында авторның кем икәнлеге һәм язылган датасының белдерелмәвенә килгәндә, Хөсәен Фәезхановның моңарчы басылып чыккан биш хезмәтенең берсендә дә авторы һәм язылган еллары күрсәтелмәгән[16] булуын искәртәбез. Ягъни, бу яктан да охшашлык бар.

«Кыскача татар тарихы»ның кулъязмасы бүтән бер кеше кулы белән язылган булуына гайре табигый хәл итеп карамаска кирәк. Ихтимал, остазы Ш.Мәрҗанигә даими рәвештә фәнни мәгълүматлар туплап җибәреп торган Фәезханов, үзе исән вакытта бу хезмәтен берәр шәкертеннән күчертеп Мәрҗанигә юллаган, ә төп нөсхәсен үзендә калдыргандыр дип фаразларга мөмкин. Бәлки Х.Фәезханов вафатыннан соң аның кулъязмаларын Шиһабетдин хәзрәткә җибәрүчеләр, бу әсәрнең төп нөсхәсен үзләрендә калдырып, Мәрҗанигә күчермәсен тапшыруны кулай күргәннәрдер. Һәрхәлдә, бу текст Хөсәен Фәезханов кулы белән язылмаган. Әлеге текст никадәр ашыгыч хәлдә яисә авыру халәттәге кеше тарафыннан язылса да, аның Фәезхановныкы түгеллеге аермачык. Нәфис язуның катлаулы серләрен үзләштергән хаттат Хөсәен Фәезхановның бер генә

[13] Хөсәен Фәезханов: тарихи-документаль җыентык... – Б. 347–350.
[14] Шунда ук. – Б. 352, 354.
[15] Шунда ук. – Б. 10–14.
[16] Шунда ук. – Б. 274.

(хәтта көчле авырудан интеккәндә язылган соңгы хатының) кулъязмасы да мондый кыяфәттә түгел.

Бу кулъязманың язу-почеркы Каюм Насыйриның бертуган энесе Габделганинең кулына, шулай ук К.Насыйриның бертуган агасы Габделфәт язуына да охшашлыгы бар. (Аларның хатлары Казан университеты Фәнни китапханәсенең Шәрык кулъязмалары секторында саклана). Ләкин Каюм Насыйриның агасы да, энесе дә мондый яки моңа охшаш эчтәлектәге хезмәт иҗат иткәнлеге мәгълүм түгел. Ә алар кемнеңдер хезмәтен күчереп алган булулары бик мөмкин. Бу турыда моңарчы да язган идек[17], хәзер дә бу текстның Каюм Насыйриның ага-энеләре язуларына охшаш булуын искәртәбез. Әмма әсәрнең бүтән бер зат тарафыннан күчерелгән булуы да бик ихтимал. Бу очракта күп төрле фәнни хезмәтләр авторы Каюм Насыйриның әсәрен агасы яисә энесе күчереп алгандыр дигән фикер-фараз дөреслеккә туры килми. Чөнки К.Насыйриның гыйльми иҗаты тирәнтен өйрәнелгән һәм аның мондый хезмәт язганлыгы билгеле түгел.

Ул заманда билгеле булган язма һәм басма әсәрләрдәге тарихи мәгълүматны автор түкми-чәчми бирергә тырышкан. Бүгенге фән югарылыгыннан караганда, бу хезмәттә яңалык булырлык тарихи фактлар табылыр дип уйламыйбыз. Чөнки ул үз чорындагы кайбер ялгышлар һәм хаталардан азат түгел. Мәсәлән, Йәфәс улы Төркнең Нух пәйгамбәр нәселеннән булуы, ханнарның ханлык кылу тәртипләре буталуы һ.б. Югыйсә, берничәшәр мәртәбә һәм бер үк вакытта төрле урдаларда ханлык кылган идарәчеләр монда бергә язылганнар. Әлеге әсәр өчен файдаланылган чыганакларның исемнәре текстта күрсәтелмәсә дә, аларның татарчаларыннан халык риваятьләре, «Дәфтәри Чыңгызнамә» әсәре, Хисаметдин Мөслиминең «Тәварихы Болгария» кебек ядкәрләр кулланылган булуы аңлашыла.

Алда әйтеп узганыбызча, бу әсәрнең фәнни әһәмияте – аның татар тарихының фән буларак нигезләнгән һәм формалашкан вакытының мөһим бер ядкәре булуында. Һәрхәлдә, бу хезмәтнең фәндәге урынын төгәлрәк бәяләүне тарихчылар хөкеменә тапшырабыз.

---

[17] Мәрданов Р. Тарих битләрен... – Б. 133.

***

Басмага әзерләнгән текстның кайбер үзенчәлекләренә тукталыйк. Кулъязманың төп нөсхәсендә бернинди дә пунктуацион билгеләр юк. Шунлыктан, бөтен тыныш билгеләре безнең тарафтан куелды.

Хезмәтнең текстын ике төрле итеп: гамәлдәге татар алфавиты хәрефләре белән транслитерация рәвешендә һәм хәзерге татар әдәби теленә күчерелмәдә бирүне кулай күрдек.

Атамалар һәм кеше исемнәренең язылышы әсәрнең үзендә язылганча, үзгәрешсез бирелде (мәсәлән, Әчтерхан, Biләү, Пишүкә, Вачили һ.б.).

Транслитерация өлешендә хәрефләрнең кулъязмадагыча язылышларын үзгәртмичә сакладык. Ягъни, гарәп язулы истәлекләрдә و һәм ی хәрефләре белән бирелгән *–ы, –е* авазлары кулъязмада ничек булса, монда да шулай язылды. Мәсәлән, *барусы, урус, ишүтеб, әйтдүк, тырушыб, угылын* һ.б.

Транслитерация текстында кулъязманың битләре башланган урыннар ике кыекча сызык белән аерып (*// 1б кәгазь* рәвешендә) күрсәтелде.

ХЕЗМӘТНЕҢ ТӨП ТЕКСТЫ

(транслитерация)

[КЫСКАЧА ТАТАР ТАРИХЫ]

// *(1б кәгазь)* Бисмиллаһи рахмани рахим

Хәмед-сәна ул Маликел-мөлүккә! Сәзадер ки, Тәкъдире әзәли вә хөкемебез Валисе белән төәттә әл-мәлик мәнша казасында Мөстәкыйль вә иҗрасында Би-шәрик вә Мөгайиндер. Вә тәхийәте салават ул сәйидел-әнбийа хәзрәтләренәдер. Безне сыйрате мөстәкыймә дәляләт вә могтаде җәрәм улан җисемләремезне тәмуг утындан истигъфа вә шәфәгать кылса кирәкдер. Вә разыйы Хакъ улгай иде хөляфаи рашидин вә өмәраи әл-мазыйнләргә, әл-ләзинә казу бил-хаккый вә кяну̇ йагъдилүн.

Бәгъдә бу фәкыйрел-хәкыйрь, үземнең көтебе тәварих вә әхвале мәмалик вә мөлүкне укымакга вә белмәккә зийадә рәгъбәтем булыб, сораб-эзләб, ата-бабаларымның йорты – Казан мәмләкәтенең әхвале сабикындан бер җиргә җыелган китаб вә тәварих булмаганымдан бик үртәлеб, никадәр бер кечерәк мәҗмәгъ кыска гына төземәк һәвәсемдән иде. Ликин гыйлемлегем һәм телгә осталыгым йуклугындан туктаган // *(2а кәгазь)* идүм. Соңра дәхи бәгъзе галимләргә үземнең азмунча урус тәварихларында табкан хәбәрләрем белән булушмак булыб, әйтелгән туруда бер китаб төзүмәгә иҗтиһад кылыб, һичберүсендән илтифат табмагач, бәгъзе нөсхә вә көтебләрдән (күбрәк урус хәбәрләрен) җыйыб, кулымдан килгәне белән вә мөмкин кадәр тыңларга тәмне, аңларга мөшкел китаб телендән сакланыб, төрк теленең бу заманда Казан татарлары сөйләшә торган лөгатенчә итеб, бигрәк татар сүзе белән әйтергә мөмкин төштә гарәбчә, фарсыча сүзләрне керешдермиче, сынамак өчен бер кыска гына тәварих йазмага тәвәккәл кылдым ки.

Хосусан, безнең халыкдан һәр төрле гыйлемлекдә камил галимләр күб булсалар да, нихәдле гыйбрәтләрне шамил файдалу гыйльме // *(2б кәгазь)* тәварихны бөтеннәй игътибардан чыгармышлардыр. Кара халык дәхи хикайәт китабларын укумага һәвәс булсалар

да, тарихи вә үзенең ата вә бабасының никадәрлү шөһрәт вә куәт ийәсе булыб, үз халкындан нихәдәр сахибкыйранлар вә падишаһлар килмешдер кем, бәгъзесе дөнйаның күбрәген багындырмышдыр – һичберүсендән хәбәрдар түгелдер. Хәтта «татар» вә «мөселман» вә «кяфер» вә «урус» кәлимәләренең ни рәвешдә истигъмаль кылынуын, җитешен белмиче, «татар» исемен барча мөселманлар, «мөселман» исемен барча татарга, вә «урус» ләфзын җөмләи көффәрәгә, вә «кяфер» исемен бар уруска шамил зәгым итәрләр, вә билләһит-тәүфыйк.

***

Әмма, мәгълүм улынадыр, ошбу безнең Казан җирендә борын заманда Болгар // *(3а кәгазь)* дигән халык булур имеш. Әүвәлдә кяферләр иде. Нәселләре, кайсулар әйтүе буенча төркләрдән, кайсулар сүзе буенча сакъләбүн, кайсулар әйтүенчә фин, йәгъни чирмеш-чуаш белән бер рухлык икән дирләр. Һәр ничүк һәм булса, болар борынгы замандан бирле сатучы вә әйләнә-тирәләрендәге халыкларга караганда әчелгәнрәк, агарганрак булурлар имеш. Үзләрүндә мөлүке тәваиф, йәгъни ру бәкләре күб булур имеш. Әмма барусына берүсе баш булыб, Болгар шәһәрендә торур имеш вә хан йәки бәлтус диб мәдехләнер имеш.

Бәлтуслардан берүсе Габбас разый Аллаһы ганһе нәселендән килгән хәлифәләрдән Җәгъфәр Мокътәдир Биллаһ вахытында Силки угылы Алмас атлы иде. Алмас Болгарга килеб сәүдә кыла торган Хәрәзем вә Мәварәэ- // *(3б кәгазь)* -ннәһер сәүдәгәрләрендән күреб вә ушандак Әчтерханда сәүдә кыла торган болгарлыкларның гарәбләр белән аралашуындан ишүтеб, Ходa Тәг[ал]әнең күңеленә һидайәт салуы буенча, Ислам диненең хаклыгына идрәк кылыб, хәлифә хәзрәтләренә илче йибәреб, шәригать рәвешен өйрәтергә галимләр вә мәсҗедләр салырга осталар сорады. Хәлифә һәм Сәһсән әр-Расины вә Әхмәд бине Фазланны илче итеб Болгарга йибәрде. Болар өч йөз тугызынчы йыл һиҗринең уникенче мөхәррәмендә вә миладиның 921 нчесенең 23 нче майында Болгарга килеб керделәр. Алмас болар килгүнчә үк мөселман иде. Болар килгәч үзенә Җәгъфәр бине Габдулла диб ат кушдырды. Мондан ары Болгар йорты мөсел-

ман булыб китде. Көндән-көн көчәйеб вә агарыб, Бәгъдад белән вә гайре Мәшрикъ шәһәрләре // *(4а кәгазь)* белән сату итәр иде.

Соңра, һиҗри тарихының 634 нче вә миладиның 1236 нчы йылында Бату ханның чирү башлыгы Субутай килеб Болгар йортын алгач, Болгарда мөстәкыйль, йәгъни уңгача ханлар бетеб, Болгар йорты татар биләвенә керде. Вә болгарлар аларга кушулыб, татарлар дәхи болгарлар диненә кереб мөселман булгач, бер халык булыб китделәр. Татар атагы басыб, болгар аты йугалды.

Ничек ки әйтдүк, татарлар әүвәлдә бу Казан җиренең халкы түгел имеш. Борун заманда Нух галәйһиссәлам угланларындан Йәфәснең угылы Төрк нәселендән Алынча хан дигән хан булур имеш. Койаш чыгыш җагында Кытайдан койаш батышка таба төрк халкына ханлык кылыб, үләр вахытында игүз туган ике угланларына (берүсенең аты – Татар, икенченең – Магыл иде) йортын // *(4б кәгазь)* икүсенә бүлеб бирде. Болардан соң нәселләре һәркайсы үзенә багынган илгә үзендән хан куйыб, әле сугышыб, әле йарашыб, әле кушулыб, әле бүлүнеб гомер сөрделәр. Болардан дәхи замана белән кайсу рулар бүлүнгәләб, акрын-акрын уңгачалык табкач, башка-башка йортлар булыб китделәр. Аларның Уйгур, Төрекмән, Кыпчак йортлары – атаклыларындан иде. Төрк вә татар вә магыл әлфазы кайвахытда боларга тотуш истигъмаль кылынур иде, йортлары койаш батыщдан Уйгурстанга, төшлекдән Тибеткә, Койаш чыгушдан Кытайга, төндән Себергә чикдәш иде. Бу көнләрдә бу җирләр Магылстан, Җунгарийә, Элә, Кашкар, Җиде кала, Турпан, Алмалык, Алмату атлары белән аталурлар.

Болардан Магыл // *(5а кәгазь)* йортының хакиме Пишүкә баһадир татар хакиме Тимуҗин хан белән сугушыб, Пишүкәнең Тимуҗинне җиңгәнендә бер угылы дөнйага килгән иде. Сөйүнгәнендән йаңа туган угылын Тимуҗин кушды. Мондан соң Тимуҗин 13 йәшенә җиткәч атасы Пишүкә вафат булды. Урынына Тимуҗин утурды. Әмма йәшлекдән йорт тотарга кулындан килү самыйчы, халык саннамичы таркаб вә һәм кайсы дошманлар килеб чыкгач, Тимуҗин магыл ханларындан Уң ханның куйын-култугына кереб, дошмандан сакланмак уңгайын карады. Бер заман шулай калды: мондан бераздан әйтүлгән Уң хан Тимуҗиннең кайсу сугышларда бул-

ган кул өстенлекләрен көнләб йәки җакын кешүләрендән Җамука чәчән котыругы белән Тимуҗинне үтермәгә нийәтләнде. Тимуҗин моны аңлагач, араларында // *(5б кәгазь)* берничә табкыр сугышлар булыб, ахыр Тимуҗин җиңүб, Уң ханның үзүн үтерде. Мондан соң Магыл вә Татар йортлары берән-берән Тимуҗингә баш иделәр. Дәүләт бәхете көндән-көн артды, дәхи Хытай вә Хәрәзем вә гайре Мәшрикъ йортларын алыб, үзенә «ханлар ханы» мәгънәсенә Чыңгыз хан мәдехен күтәреб, вә халкына баш игән татар халкының исеме галәбә кылыб, җиһанда сахибкыйранлыгы арасында угланларына йортлар өләшеб биргән иде. Олу угылы Җучи ханга Койаш батыш җагындан Болгар, Хәзәр, Бортас, Кыпчак, Урус йортларын бирде.

Җучи хан дәхи алты йөз мең магыл вә татар белән милади тарихының 1224 (621) нче йылында // *(6а кәгазь)* Магылстандан кузгалыб, Калка суы буйында Кыпчак вә Урус белән сугушыб, бәгъдә 1228 (625) нче йылда вафат булгач, Чыңгыз хан әйтүлгән йортларны Җучинең угылы Батуга бирде.

Мондан соң Чыңгыз хан һәм вафат булгач Бату хан Магылстандан чыгыб, 634 нче һиҗри вә 1236* нче миладида Болгарны Казан җире белән алыб, бу җулы бөтенләй биләде вә урус бәкләре белән сугушыб, өстләренә хәраҗ салды. Вә Әфлякъ вә Богъдан вә Ләһ йортларына дәхи хөкемен җөрүтеб, Саин (йәгъни, Йахшы) кушаматы белән аталганына күрә, Казан суы буйындагы җәй көне торур өчен салган Сарай вә «Касри Саин йорты» диб аталды. Соңгырак шунда шәһәр булыб китеб, Казан // *(6б кәгазь)* диб аталды.

Бәгъдә төрк-татарның бер руының аты Кыпчак икәнен йугарыда әйткән идек, шул ру заман белән күчә-күчә, ул вахытда Әчтерхан диңезендән көнбатышка, Кара диңездән төн җагына таба, хәзердәге Дон казаклары җирендә вә Ыстауропол вә Екатеринаслау губерналарында утурмышлар иде. Боларны Бату үзенә багындургач, шуңар караб, Бату ханга багынган йортларны барусын җыйыб «Дәште Кыпчак йорты» вә Батуның атасына нисбәтән «Җучи олусы» һәм

* Бу дата янында икенче кул белән «633» дигән сан, ягъни һиҗри ел өстәп язылган.

дирләр иде. Соңра бүленгәләгәч, Олуг Урда вә Тәхет Иле һәм диделәр. Урус тәварихларында Алтын Урда диделәр. Йәнә икегә бүлеб, төн җагында – Русийәдә күчеб йөрүгәндә Күк Урда, төшлек, Койаш чыгушында Җайык-Җим буйында йөрүгәндә Ак Урда дирләр иде. Бу Чыңгыз нәселе биләгәндәге Кыпчак йорты хәзердәге Тубыл губернасын, // *(7а кәгазь)* кыр казаклары җирен, Орынбур губернасын, Үргәнеч йортын, Чиркәс җирен, Ыстауреполь губернасын, Дон казаклары җирен, Әчтерхан, Саратау, Самар, Сембер, Казан, Тамбау, Пенза губерналарын, Рәзан белән Воронежның бер кисәген, Вәткәнең бер кисәген, төшлеккә вә көнбатышка таба Кара диңез буйы белән Екатеринаслау вә Кырым вә Корсунь губерналарын, Маларусийәнең бер кисәген, Бисарабский областьне, йәгъни Бoҗак вилайәтен вә Богъдан йортын шамил иде, вә бөтен Урус йортына хөкемен җөрүтеб, Мәскәүнең олуг бәге һәм гайре калаларның кенәсләре хандан йарлык вә рөхсәт алмайынчы хөкүмәткә утурмаслар иде. Әзәрбәйҗан вә Ләһ вә Өнгрүс (йәгъни Маҗардан) хәраҗ алыр иде. Тәхетгяһләре Иделнең Актүбә атлы тармагында иде. Хәзердә аның хәрабатенең бер почмагында Царев каласы утурадур.

// *(7б кәгазь)* Бату хан ... һиҗри ...* нче миладида вафат булгач, аның угылы Сартакны үтүреб, Җуҗи ханның икенче угылы Бәркә хан Кыпчак йортына падишаһ булды вә мөселман булды, Мөхәммәд Бәрәкә хан аталды. Мондан соң татар халкы акрын-акрын иманга килә-килә, Мөхәммәд Үзбәк вә Мәхмүд Җанибәк ханлар заманында Дәште Кыпчак татарлары җөмләсе дине Ислам илән мөшәррәф булдылар һәм Үзбәк хан заманындан соң татарлар кирү мөртәд булмадылар. Бәрәкә хан белән аның арасында бер мөселман хан утырса, мөселман булыб, йәнә бер кяфер хан утыргач кирү мөртәд булурлар иде.

Бәрәкә хан һиҗринең 655 (1255) нче йылында утырыб, 664 (1264)тә вафат булмышдыр. Болардан соң Дәште Кыпчакда алтмышдан зийадә ханлар падишаһлык кылыб, Урус йортындан хәраҗ

* Текстта еллар язылмыйча, буш урын калдырылган.

// *(8а кәгазь)* алыб, вә урус кенәсләрен үз ихтыйарлары белән куйарлар вә төшерерләр иделәр.

Монда Дәште Кыпчак падишаһларының атларын галәл-иҗмаль йазуга күркәм күрдүм.

Әүвәл – Җуҗи хан бине Чыңгыз хан,
Бату хан бине Җуҗи,
Сартак бине Бату,
Мөхәммәд Бәрәкә хан бине Җуҗи,
Мәнгүтимүр бине Тоган бине Җуҗи,
әл-гадил Теләбуга бине Җуҗи,
Кечек бине ...[*] бине Тоган,
Алгу бине Мәнгүтимүр,
Тугрул бине Мәнгүтимүр,
гайасед-дин Туктагу бине Мәнгүтимүр,
гайасед-дин вәд-дөнйа Мөхәммәд Үзбәк хан бине Туктагу,
Тинбәк бине Үзбәк,
Мәхмүд Җанибәк бине Үзбәк,
Мөхәммәд Бирдебәк бине Җанибәк,
Колна (йәки Колпа) хан бине Бирдебәк,
Мөхәммәд Нәүрүзбәк хан,
Мәхмүд Хозырбәк хан,
Тимүрхуҗа хан бине Хозырбәк,
Урдумәлик хан,
Габдулла хан,
Килдебәк хан бине Җанибәк хан,
Мирпулат хан,
// *(8б кәгазь)* Мөрид хан бине Хозыр,
Пулатхуҗа хан,
Пулаттимүр хан,
Җанибәк хан,
Газизшәйех хан,
Хәсән хан,
гайасед-дөнйа вәд-дин Мөхәммәд Бүләк хан,

[*] Текстта буш урын калдырылган.

Толынбәк хан,
Чиркәсбәк хан,
Алыбхуҗа хан,
гайасед-дин Каганбәк хан,
җәлялед-дин Мәхмүд Җанибәк хан,
Гарәбшаһ хан бине Булат хан Себери,
Базарчы бәк хан,
Орус хан бине Чимтай бине Абызан бине Сашыйбуга бине Байан бине Көйенче бине Сартактай бине Урда-Ичән бине Җуҗи хан бине Чыңгыз хан,
Туктагу бине Орыс,
Тимүрмәлик хан бине Орус,
насыйред-дөнйа вәд-дин Мәхмүд Туктамыш Баһадир хан бине Толынхуҗа бине Чимтай бине Абызан,
Көйерчек хан бине Орус хан,
Мөхәммәд Бирдебәк хан,
Бикбулат хан,
Таштимүр хан,
Тимүркотлу хан бине Тимүрмәлик бине Орус,
// (9а кәгазь) Шадибәк бине Тимүркотлу,
Булат бине Тимүркотлу,
Җәляледдин бине Туктамыш,
Кәримбирде бине Туктамыш,
Җәббарбирде бине Туктамыш,
Дәрвиш хан,
Чөкрә хан,
Борак хан бине Көйерчек хан
Кибәк хан бине Туктамыш хан,
Олуг Мөхәммәд хан бине Тимүр хан,
Ходадад хан,
Дәүләтбирде хан,
Кадыйрбирде хан бине Туктамыш,
Кече Мөхәммәд хан (Олуг Мөхәммәднең энүсе),
Кече Әхмәд хан бине Кече Мөхәммәд хан,
Сәйедәхмәд хан бине Әхмәд хан,

Гайаседдин бине Шадибәк хан,

Мортаза хан бине Әхмәд хан,

Сәйедмөхәммәд хан бине Әхмәд хан,

Шәйехәхмәд хан бине Әхмәд хан. Бу бөтен Кыпчакның ахыргы ханыдыр. Мондан соң Олуг Урдада хан булмады. Таралды 908 нче һиҗри, 1502 нче миладида.

Бу арада Чыгытайдан Аксак Тимүр чыгыб, Чыңгыз угланлары йортларын басканда, Кыпчак падишаһы // *(9б кәгазь)* Орус хан вә аның вафатындан соң хөкүмәт кылган угланлары Туктагу хан вә Тимүрмәлик хан өстүндән шикайәт кылган Туктамыш солтанга чирү биреб, Туктамыш аларны тәхетдән куыб үзе утыргач, Тимүргә һәм баш бирмәде. Аксак Тимүр ачуланыб, 782 нче һиҗридә, 1380 нче миладида Чыгытай татарларының чирүе белән Кыпчак татарлары өстенә йөрүде, күб сугыш вә бөлеклек кылды вә бу болгавыкларда Габдулла хан Кыпчакдан бүлүнеб, Болгар шәһәрендә үзенә хан мәдехен күтәреб, Казан җирендә уңгача хөкүмәткә истигъдад кылмыш иде. Тимүрләң әүвәл Туктамыш хан белән сугушыб аны җингәч, Болгарны һәм камаб алыб, халкын кырыб, шәһәрен вәйран итде вә Габдулла ханны олулары белән // *(10а кәгазь)* үтерде. Мондан соң Аксак Тимүр кайтыб киткәч, Болгар җире кирү Кыпчакга кушулыб, бер заман уңгача хакиме булмады.

Бу арада йугары әйтелгән Саин йортының аты Казан шәһәренә алушуныб, Сарай вә Болгарда ханлар вә бәкләр арасында вакыйгъ оруш-кырушлардан аларга килгән зәгыйфьлек вакытында Казан тәхетгяһдән йыраклыгы буйынча тынычлык белән зурайыб, сатуы күбәйеб, бай вә зур шәһәр булган иде. Вә Казан халкы урус җиренә кереб, бар да бер падишаһ йорты булса да, талаб, җагыб-җандырыб, күб бөлеклекләр кылурлар иде.

Шуңар чыдамайын, Мәскәүнең олу кенәсе 2 нче Вачилинең чирүе 792 нче һиҗри, 1389 нчы миладида Казан өстенә килеб, казанлы- // *(10б кәгазь)* -ларны сындырыб, шәһәрне алыб күб хәраблык кылды.

Ул вакыткә Болгар хәраб булыб Габдулла хан вафат булды. Аның ике угылын аталарының бәкләре урманга качырыб, шунда тәрбийә кылганлар иде. Болар һәм олулыкка җитеб вә Кыпчак хө-

күмәтендән баш тарткан болгарлар вә татарлар чакыруы белән Иске Казан шәһәренә килделәр. Ул вакытта Иске Казанның әүвәлге һәйбәтлеге йук иде. Мондан элек, йугарыда әйткәнемезчә, урус бөлдергән иде. Ошбу бөлгән кала хан балаларына охшамады. Алтынбәк бине Габдулла хан Тубыл суы буйына китеб, Тубыл каласын салды. Галимбәк Йаңа Казанны салыб, Кыпчакдан айрулыб, борунгы Болгар йортын торгузыб, хан күтәрелде.

Мондан соң бера[з] замандан 840 нчы һижри, 1437 миладида Кыпчакда фетнә чыгыб, 1419 нчы миладидан // *(11а кәгазь)* бирле падишаһлык кылган Олуг Мөхәммәд хан өстенә энүсе Кече Мөхәммәд солтан хоруҗ идеб, Олуг Мөхәммәд ханны йортыны куыб чыгарды. Үзе падишаһ булды.

Олуг Мөхәммәд хан үзенә ийәргән өч мең татар белән качыб барыб, Урыс йортына кереб, Биләв каласында утырды. Мәскәүнең ул замандагы олуг кенәсе 2 нче Вачили (Тёмный дирләр иде) әүвәлдә Олуг Мөхәммәд ханның замане дәүләтендә ничә төрлү изгүлекләр-игүлекләр күргән рәгыйәте икән. Хәзер инсафсызлык кылыб, үзенең борынгы падишаһы булган, бу арада куылмыш Мөхәммәд ханга Урус вилайәтендән чыкмага кушды. Мөхәммәд хан дәхи аның вафасызлыгына карамайын Биләүдә калгач, өстенә кенәз Шемяка вә Кызыл Митри дигәнләрне баш кылыб чирү йибәрде. Олуг Мөхәммәд хан нихәдәр йарашергә тырушыб, // *(11б кәгазь)* угылын һәм әманәт бирмәкче булса да, Вачили кабул кылмады. Әмма урус чирүе Биләүгә килгәч, ничек ки әүвәлдән һәр заманда татардан куркырга гадәтләнгәнләр иде, ничә һәм хисабда күб булсалар да, татарларның бер күзгә күренүләре һәйбәтендән куркыб, кирү качдылар. Сөйүнгән татарлар куыб, күбесен һәлак итделәр. Әмма Мөхәммәд хан сугыш уңганына карамыйчы, үзенең көче вә чирүе азлугындан, урус йортындан чыгуны ихтыйар кылды. Вә Болгар йортына килеб, 841 нче һиҗридә, 1438 нче миладида Казан шәһәрендә ханлыкга утырды.

Кайсулар Йаңа Казанны Олу Мөхәммәд хан салды дирләр. Бу һәм дөрест булса булур, әмма Галимбик хан вафатындан соңма, аның белән сугушыбма, аны төшүрүбмә // *(12а кәгазь)* йәки араларында берәр хан булганмудур – һичберүсе миңа мәгълүм түгел.

Олуг Мөхәммәд хан Казанга килгәч, Себердән, Кырымдан, Бохарадан, Сарайдан, Азаудан халык чакырыб җыйыб, йортыны көчәйтеб, чирү хәзерләб, икенче җылын ук урусның хыйанәтенең җәзасын бирде. Вә 1445 нче миладида урус өстенә барыб, Нижнине алыб, андан Муромга барды. Анда уруслар татарларны җиңделәр. Әмма кыш булганлык белән җырак куа алмадылар. Шул кышның йазында хан хәзрәтләре йәнә Урус йортына сәфәр кылды, үзе Нижнине камады, угланлары Мәмәтәк солтан белән Йагкуб солтанны Суздальга йибәрде. Алар барыб, каршы килгән урус чирүен сындырыб, Мәскәүнең // *(12б кәгазь)* олуг биге Вачилине кулга төшерделәр.

Хан Вачилине Курмышга алыб килде вә аның атасы белән бертуган агасының угылы Шемякәгә Урус йортының Казан кул астунда булмагы шарты белән Мәскәүне биреб, Вачилине бөтен гомере буйынча җабыб асрамакчы булыб, мәслихәт кылыб торган заманында, «Казанны аулак тавыб, бер Либи бик дигән монафыйк хөкүмәт тамыгы белән Казанга керде» диб ханга хәбәр баргач, үз йортын саклау кайгусы белә булыб, вахыт тарлугындан маташа алмыйынчы, Вачилине коткарыб, коргалаб, азмунча кунын алыб Мәскәү йортын кирү үзенә биреб кайтарыб җибәрде. Мөхәммәд хан Казанга кайткач, Либи бик качыб чыкды. Соңындан Мәмәтәк солтан кулга төшереб үтерде.

Бу эшләрдән бер- // *(13а кәгазь)* -аз үткәч шушы Мәмәтәк солтан атасы Олуг Мөхәммәд ханны сөйүкле угылы Йосыф солтан белән икүсен шәһид итде, үзе тәхеткә утырды.

854 нче һиҗри чамасында Олуг Мөхәммәд хан заманында Кыпчакда энүсе Кече Мөхәммәд хан, Мисырда – хәлифә, Мисырда – солтан Мәлик Әшрәф Барысбай, Румда – солтан Мөхәммәд Фатыйх, Кызылбашда – Җиһаншаһ Каракуйлы, Хорасанда – Шаһрух морза, Мәварәэннәһердә – Мөхәммәд Олугбәк морза (кем зате шәриф кабиләи татардан килгән галимләрнең олуглары вә мәшһүреләредән берләр) мәмалике Исламда падишаһлар иделәр.

Мәхмүдәк хан бине Мөхәммәд хан

Кара телдә Мәмәтәк хан дирләр иде. Мәмәтәк хан дәүләтенең әүвәлендә – 1451 нче миладида җиде йөз мөселманлар барыб Өстүкне камаб, хәраҗ алыб кайтканда // *(13б кәгазь)* Ветлуга суына батдылар. Йәнә татар Муром вә Владимир өлкәләренә кереб, Вачилинең угылы Ибан каршы килгәч, кайтыб җитделәр.

Мәхмүдәк хан заманында Истанбулны кайсарлардан мөселманлар алдылар. Ул заманда Румда – падишаһ Мөхәммәд Фатыйх иде. Мисырда – хәлифә ...*, Мисырда – солтан Малик Заһир Чакмак, Кызылбашда – Озын Хәсән Аккуйлы, Хорасанда – борынгы Бабир морза, Мәварәэннәһердә – Әбү Сәгыйд морза.

Хәлил хан бине Мәхмүдәк хан

Мәмәтәк хандан соң 868 нче һиҗридә Казанда угылы Хәлил хан тәхеткә утырды. Аз замандан Хәлил ханга дәгъвачы чыкды вә Касыйм солтанның үги угылы вә Хәлил ханның энүсе Ибраһим солтан Казан тәхетенә утырды.

872 нче һиҗридә, 1467 нче миладида моның заманында җиһанда...*

---

* Текстта буш урын калдырылган.

* Бу урында, кулъязманың соңгы бите булу сәбәпле, текст өзелә.

ХЕЗМӘТНЕҢ ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ӘДӘБИ ТЕЛЕНӘ КҮЧЕРМӘСЕ

[КЫСКАЧА ТАТАР ТАРИХЫ]

Миһербанлы һәм рәхимле Аллаһ исеме белән

Ул – бөтен барлыкның бердәнбер хуҗасына (Аллаһка) шөкер-мактаулар булсын! Хак ки, бик әүвәлге Аллаһның язганы һәм хөкемебез Хакиме белән кыямәт көне Хуҗасы кылган башлангыч бирелүендә Мөстәкыйль һәм үтәвендә Тиңсез вә Билгеләүче. Һәм сәламнәр вә мактаулы догалар пәйгамбәрләр юлбашчысы (ягъни, Мөхәммәд гайләйһиссәлам) хәзрәтләренә. Безне тугры юлга күндерсен һәм гадәти гөнаһ булган җисемнәребезне тәмуг утыннан азат итсә вә шәфәгать кылса иде. Шулай ук тугрылыклы хәлифәләр һәм үткән заманда дөреслек һәм гаделлек белән хөкем кылган әмирләрдән Аллаһ риза булса иде.

Шуннан соң мин фәкыйрь һәм түбән дәрәҗәле, үземнең тарих китаплары, илләр һәм хан-солтаннар әхвалләрен укырга вә белергә теләгем зур булып, сорап-эзләп, ата-бабаларымның йорт-дәүләте – Казан мәмләкәтенең үткәндәге хәлләреннән бер җиргә җыелган китап һәм тарихи язмалар тапмаганлыктан бик үртәлеп, бер кечерәк, кыскача гына җыентык төзү ниятем бар иде. Ләкин гыйлемлегем һәм телгә осталыгым юклыгыннан туктаган идем. Шуннан соң тагын кайбер галимнәргә үзем рус тарихларында тапкан хәбәрләрем белән булышмакчы булып, әйтелгән турыда бер китап төзергә тырышып, һичберсеннән илтифат тапмагач, кайбер нөсхә һәм китаплардан (күбесенчә рус хәбәрләрен) җыеп, кулымнан килгәне белән вә мөмкин кадәр тыңларга тәмле [булса да], аңларга авыр китап теленнән сакланып, төрки телнең бу заманда Казан татарлары сөйләшә торган сөйләшенчә итеп, бигрәк тә татар сүзе белән әйтергә мөмкин төштә гарәпчә, фарсыча сүзләрне кертмичә, сынау өчен бер кыска гына тарих язарга тәвәккәл кылдым.

Аеруча безнең халыкның һәр төрле гыйлемлектә камил галимнәре күп булсалар да, нихәтле гыйбрәтләрне эченә алган файдалы

тарих гыйлемен бөтенләй игътибардан чыгарганнар. Гади халык та хикәят китапларын укырга һәвәс булса да, тарихи һәм үзенең ата-бабасының никадәрле шөһрәт һәм куәт иясе булып, үз халкыннан никадәр җиңүләргә ирешкән хөкемдарлар һәм патшалар килгән, кайберсе дөньяның күп өлешен буйсындырган – һичберсеннән хәбәрдар түгел. Хәтта «татар» һәм «мөселман», «кяфер» һәм «рус» сүзләренең ни рәвештә кулланылуын, мәгънәсен белмичә, «татар» исеме барча мөселманнарны, «мөселман» исеме барча татарны, шулай ук «рус» сүзе барлык кяферләрне һәм «кяфер» исеме барлык русларны белдерә дип фаразлыйлар, билләһи.

***

Әмма, мәгълүм булуынча, бу – безнең Казан җирендә борын заманда Болгар дигән халык булган икән. Әүвәлдә алар кяферләр иде. Нәселләре, берәүләр әйтүе буенча төркиләрдән, башкалар сүзе буенча сакъләбләр, кайсылар әйтүенчә фин, ягъни чирмеш-чуаш белән бер ырудан икән. Һәр ничек булса да, болар борынгы заманнан бирле сәүдәгәр һәм әйләнә-тирәләрендәге халыкларга караганда ачылганрак, агарганрак булганнар икән. Үзләрендә таифә башлыклары, ягъни ыруг бәкләре күп булган икән. Әмма барысына берсе баш булып, Болгар шәһәрендә торган икән һәм хан яки бәлтус дигән титулга ия булган имеш.

Бәлтуслардан берсе Габбас (Аллаһ аннан риза булсын!) нәселеннән килгән хәлифәләрдән Җәгъфәр Мокътәдир Биллаһ вакытында Силки улы Алмас исемле иде. Алмас Болгарга килеп сәүдә кыла торган Хәрәзем һәм Мәварәэннәһер сәүдәгәрләреннән күреп һәм шулай ук Әстерханда сәүдә кыла торган болгарлыларның гарәпләр белән аралашуыннан ишетеп, күңеленә Ходай Тәгаләнең тугры юлга керү теләген салуы буенча, Ислам диненең хаклыгын аңлап, хәлифә хәзрәтләренә илче җибәреп, шәригать рәвешен өйрәтергә галимнәр һәм мәчетләр салырга осталар сорады. Хәлифә исә Сәһсән әр-Расины һәм Әхмәд бине Фазланны илче итеп Болгарга җибәрде. Болар өч йөз тугызынчы һиҗри елның уникенче мөхәррәмендә (921 миладиелның 23 нче маенда) Болгарга килеп керделәр. Алмас болар килгәнче үк мөселман иде. Болар килгәч, үзенә Габдулла улы

Җәгъфәр дип исем куштырды. Моннан ары Болгар йорты мөселман булып китте. Көннән-көн көчәеп һәм агарып, Бәгъдад, шулай ук башка Шәрык шәһәрләре белән сату итәр иде.

Соңрак, һиҗри тарихының 634 нче (миладиның 1236 нчы) елында Бату ханның гаскәр башлыгы Субутай килеп Болгар дәүләтен алгач, Болгарда мөстәкыйль, ягъни уңгача ханнар бетеп, Болгар иле татар биләвенә керде. Һәм болгарлар аларга кушылып, татарлар исә болгарлар диненә кереп мөселман булгач, бер халык булып киттеләр. Татар атамасы басып, болгар исеме югалды.

Әйткәнебезчә, татарлар әүвәлдә бу Казан җиренең халкы булмаган имеш. Борын заманда Нух пәйгамбәр улларыннан Йәфәснең улы Төрк нәселеннән Алынча хан дигән хан булган имеш. Көнчыгыш ягында Кытайдан көнбатышка таба төрки халкына ханлык кылып, үләр вакытында игез туган ике улына (берсенең исеме – Татар, икенчесенең – Магул иде) дәүләтен бүлеп бирде. Болардан соң нәселләре һәркайсы үзенә караган илгә үзеннән хан куеп, әле сугышып, әле ярашып, әле кушылып, әле бүленеп гомер сөрделәр. Болардан тагын замана белән кайсы ыруглар бүленгәләп, акрын-акрын мөстәкыйльлек тапкач, аерым-аерым дәүләтләр булып киттеләр. Аларның Уйгур, Төрекмән, Кыпчак дәүләтләре – атаклыларыннан иде. Төрки, татар һәм магул атамалары кайвакытта боларга карата тоташ кулланылыр иде, илләре көнбатыштан Уйгурстанга, көньяктан Тибеткә, көнчыгыштан Кытайга, төньяктан Себергә чиктәш иде. Бу көннәрдә бу җирләр Магулстан, Җунгарийә, Элә, Кашгар, Җиде Кала, Турфан, Алмалык, Алматы исемнәре белән атала.

Болардан Магул иленең хакиме Пишүкә баһадир татар хакиме Тимуҗин хан белән сугышып, Пишүкә Тимуҗинне җиңгәндә бер улы дөньяга килгән иде. Сөенеченнән яңа туган улына Тимуҗин исемен кушты. Моннан соң Тимуҗин 13 яшенә җиткәч, атасы Пишүкә вафат булды. Аның урынына Тимуҗин утырды. Әмма яшь булганлыктан, дәүләт тотарга кулыннан килмичә, халык аны санламыйча, таркалып һәм кайбер дошманнар килеп чыккач Тимуҗин магул ханнарыннан Уң ханның куен-култыгына кереп, дошманнан саклану уңаен карады. Бер заман шулай калды: моннан бераз вакыттан Уң хан Тимуҗиннең кайсы сугышларда булган көч өстен-

лекләрен көнләп яки якын кешеләреннән Җамука чәчән котыртуы белән Тимуҗинне үтерергә ниятләнде. Тимуҗин моны аңлагач, араларында берничә тапкыр сугышлар булып, ахырда Тимуҗин җиңеп, Уң ханның үзен үтерде. Моннан соң Магул һәм Татар дәүләтләре берәм-берәм Тимуҗингә баш иделәр. Дәүләт бәхете көннән-көн артты, тагын Кытай, Хәрәзем һәм башка Шәрык илләрен алып, үзенә «ханнар ханы» мәгънәсендәге Чыңгыз хан титулын күтәреп, һәм халкына баш игән татар халкының исеме өстен чыгып, дөньядагы данлыклы җиңүләре нәтиҗәсендә улларына дәүләтләр өләшеп биргән иде. Олы улы Җучи ханга көнбатыш ягыннан Болгар, Хәзәр, Бортас, Кыпчак, Рус йортларын бирде.

Җучи хан тагын алты йөз мең магул һәм татар белән милади тарихының 1224 (һиҗри 621) нче елда Магулстаннан кузгалып, Калка суы буенда Кыпчак һәм Русь белән сугышып, аннан соң 1228 (һиҗри 625) нче елда вафат булгач, Чыңгыз хан әйтелгән йортларны Җучинең угылы Батуга бирде.

Моннан соң Чыңгыз хан да вафат булгач, Бату хан Магулстаннан чыгып, 634 нче һиҗри (1236* нчы милади) елда Болгарны Казан җире белән алып, бу юлы бөтенләй биләде һәм рус бәкләре белән сугышып, өсләренә ясак салды. Шулай ук Әфлякъ, Богъдан һәм Ләһ илләренә дә хөкемен йөртеп, Саин (ягъни, Яхшы) кушаматы белән аталганга күрә, Казан суы буендагы җәй көне торыр өчен салган Сарай вә «Саин Сарае дәүләте» дип аталды. Соңрак шунда шәһәр булып китеп, Казан дип аталды.

Аннан соң төрки-татарның бер ыругының атамасы Кыпчак икәнен югарыда әйткән идек, шул ыруг заман белән күчә-күчә, ул вакытта Әстерхан диңгезендән көнбатышка, Кара диңгездән төньякка таба, хәзердәге Дон казаклары җирендә һәм Ставрополь, Екатеринослав губерналарында төпләнгәннәр иде. Боларны Бату үзенә буйсындыргач, шуңа карап, Бату ханга буйсынган ил-дәүләтләрне барысын җыеп «Дәште Кыпчак дәүләте» һәм Батуның атасына нисбәт итеп «Җучи олысы» да диләр иде. Соңыннан бүленгәләгәч

* Бу дата янында икенче кул белән «633» дигән сан, ягъни һиҗри ел өстәп язылган.

Олуг Урда һәм Тәхет Иле дә диделәр. Рус тарихларында Алтын Урда диделәр. Янә икегә бүлеп, төньягында – Русиядә күчеп йөргәндә Күк Урда, көньяк-көнчыгышта Җаек-Җим буенда йөргәндә Ак Урда диләр иде. Бу Чыңгыз нәселе биләгәндәге Кыпчак дәүләте хәзерге Тубыл губернасын, кыр казаклары җирен, Орынбур губернасын, Үргәнеч дәүләтен, Чиркәс җирен, Ставрополь губернасын, Дон казаклары җирен, Әстерхан, Саратау, Самар, Сембер, Казан, Тамбау, Пенза губерналарын, Рязань белән Воронеж губерналарының бер кисәген, Вятка губернасының бер кисәген, көньякка һәм көнбатышка таба Кара диңгез буе белән Екатеринослав, Кырым һәм Корсунь губерналарын, Малоруссиянең бер кисәген, Бессараб өлкәсен, ягъни Бoҗак вилайәтен һәм Богъдан йортын эченә ала иде вә бөтен Рус йортына хөкемен йөртеп, Мәскәүнең бөек кенәзе һәм башка калаларның кенәзләре ханнан ярлык вә рөхсәт алмыйча хөкүмәткә утырмаслар иде. Азәрбәйҗан, Ләһ һәм Өнгрүс (ягъни Маҗардан) ясак алыр иде. Башкалалары Иделнең Актүбә исемле тармагында иде. Хәзер аның хәрабасенең бер почмагында Царев каласы урнашкан.

Бату хан ... һиҗри (...* нче милади) елда вафат булгач, аның улы Сартакны үтереп, Җуҗи ханның икенче улы Бәркә хан Кыпчак йортына падишаһ булды һәм мөселманлыкны кабул итте, Мөхәммәд Бәрәкә хан дип аталды. Моннан соң татар халкы акрын-акрын иманга килә-килә, Мөхәммәд Үзбәк вә Мәхмүд Җанибәк ханнар заманында Дәште Кыпчак татарлары бөтенесе Ислам дине белән шәрәфләнделәр һәм Үзбәк хан заманыннан соң татарлар кире диннән язмадылар. Бәрәкә хан белән аның арасында бер мөселман хан утырса, мөселман булып, янә бер кяфер хан утыргач, кире диннән язарлар иде.

Бәрәкә хан һиҗринең 655 (миладиның 1255) нче елында утырып, 664 (1264)тә вафат булган. Болардан соң Дәште Кыпчакта алтмыштан артык хан падишаһлык кылып, Рус иленнән ясак алып, шулай ук рус кенәзләрен үз ихтыярлары белән куярлар һәм төшерерләр иде.

---

* Текстта еллар язылмыйча, буш урын калдырылган.

Монда Дәште Кыпчак падишаһларының исемнәрен кыскача язуны күркәм күрдем.

Беренче – Җуҗи хан Чыңгыз хан улы,

Бату хан Җуҗи улы,

Сартак Бату улы,

Мөхәммәд Бәрәкә хан Җуҗи улы,

Мәнгүтимер бине Тоган бине Җуҗи,

гаделлек сөюче Теләбуга Җуҗи улы,

Кечек бине ...[**] бине Тоган,

Алгу Мәнгүтимер улы,

Тугрул Мәнгүтимер улы,

динне коткаручы Туктагу Мәнгүтимер улы,

динне һәм дөньяны коткаручы Мөхәммәд Үзбәк хан Туктагу улы,

Тинбәк Үзбәк улы,

Мәхмүд Җанибәк Үзбәк улы,

Мөхәммәд Бирдебәк Җанибәк улы,

Колна (йәки Колпа) хан Бирдебәк улы,

Мөхәммәд Нәүрүзбәк хан,

Мәхмүд Хозырбәк хан,

Тимерхуҗа хан Хозырбәк улы,

Урдумәлик хан,

Габдулла хан,

Килдебәк хан Җанибәк хан улы,

Мирпулат хан,

Мөрид хан Хозыр улы,

Пулатхуҗа хан,

Пулаттимер хан,

Җанибәк хан,

Газизшәех хан,

Хәсән хан,

динне һәм дөньяны коткаручы Мөхәммәд Бүләк хан,

Толынбәк хан,

[**] Текстта буш урын калдырылган.

Чиркәсбәк хан,
Алыпхуҗа хан,
динне коткаручы Каганбәк хан,
диннең бөеге Мәхмүд Җанибәк хан,
Гарәбшаһ хан Булат хан Себери улы,
Базарчы бәк хан,
Орыс хан бине Чимтай бине Абызан бине Сашыйбуга бине Байан бине Көенче бине Сартактай бине Урда-Ичән бине Җуҗи хан бине Чыңгыз хан,
Туктагу Орыс улы,
Тимермәлик хан Орыс улы,
дөньяны һәм динне яклаучы Мәхмүд Туктамыш Баһадир хан бине Толынхуҗа бине Чимтай бине Абызан,
Көерчек хан Орыс хан улы,
Мөхәммәд Бирдебәк хан,
Бикбулат хан,
Таштимер хан,
Тимеркотлы хан бине Тимермәлик бине Орыс,
Шадибәк Тимеркотлы улы,
Булат Тимеркотлы улы,
Җәлаледдин Туктамыш улы,
Кәримбирде Туктамыш улы,
Җәббарбирде Туктамыш улы,
Дәрвиш хан,
Чөкрә хан,
Борак хан Көерчек хан улы,
Кибәк хан Туктамыш хан улы,
Олуг Мөхәммәд хан Тимер хан улы,
Ходадад хан,
Дәүләтбирде хан,
Кадыйрбирде хан Туктамыш улы,
Кече Мөхәммәд хан (Олуг Мөхәммәднең энесе),
Кече Әхмәд хан Кече Мөхәммәд хан улы,
Сәедәхмәд хан Әхмәд хан улы,
Гаяседдин Шадибәк хан улы,

Мортаза хан Әхмәд хан улы,

Сәедмөхәммәд хан Әхмәд хан улы,

Шәехәхмәд хан Әхмәд хан улы. Бу бөтен Кыпчакның ахыргы ханы. Моннан соң Олуг Урдада хан булмады. Таралды 908 нче һиҗри (1502 нче милади) елда.

Бу арада Чыгытайдан Аксак Тимер чыгып, Чыңгыз нәселе дәүләтләрен басканда, Кыпчак падишаһы Орыс хан һәм аның вафатыннан соң идарә кылган уллары Туктагу хан вә Тимермәлик хан өстеннән шикайәт кылган Туктамыш солтанга гаскәр биреп, Туктамыш аларны тәхетдән куып үзе утыргач, Тимергә дә баш бирмәде. Аксак Тимер ачуланып, 782 нче һиҗридә (1380 нче миладида) Чыгытай татарларының гаскәре белән Кыпчак татарлары өстенә барды, күп сугыш һәм бөлгенлек кылды. Бу болгавыкларда Габдулла хан Кыпчактан бүленеп, Болгар шәһәрендә үзенә хан титулын алып, Казан җирендә мөстәкыйль хөкүмәткә ирешкән иде. Тимерләң әүвәл Туктамыш хан белән сугышып аны җиңгәч, Болгарны да камап алып, халкын кырып, шәһәрен җимерде һәм Габдулла ханны олылары белән үтерде. Моннан соң Аксак Тимер кайтып киткәч, Болгар җире кире Кыпчакка кушылып, бер заман мөстәкыйль хакиме булмады.

Шул арада югарыда әйтелгән Саин йортының исеме Казан шәһәре дип алышынып, Сарай белән Болгарда ханнар һәм бәкләр арасында булган орыш-кырышлардан аларга килгән зәгыйфьлек вакытында Казан башкаладан ерак булуы сәбәпле, тынычлык белән зураеп, сәүдәсе киңәеп, бай һәм зур шәһәр булган иде. Шулай ук Казан халкы рус җиренә кереп, барысы да бер падишаһ йорты булса да, талап, ут төртеп яндырып, күп бөлгенлекләр кылдылар.

Шуңа чыдамыйча, Мәскәүнең олы кенәзе Икенче Василийның гаскәре 792 нче һиҗри (1389 нчы милади) елда Казан өстенә килеп, казанлыларны җиңеп, шәһәрне алып, күп һәлакәт кылды.

Ул вакытка Болгар җимерелеп, Габдулла хан вафат булды. Аның ике улын аталарының бәкләре урманга качырып, шунда тәрбия кылганнар иде. Болар да олылыкка җитеп, Кыпчак хөкүмәтеннән баш тарткан болгарлар һәм татарлар чакыруы белән Иске Казан шәһәренә килделәр. Ул вакытта Иске Казанның әүвәлге һәй-

бәтлеге юк иде. Моннан элек, югарыда әйткәнебезчә, рус бөлдергән иде. Бу бөлгән кала хан балаларына охшамады. Габдулла хан улы Алтынбәк Тубыл суы буена китеп, Тубыл каласын салды. Галимбәк Яңа Казанны салып, Кыпчакдан аерылып, борынгы Болгар дәүләтен торгызып, хан булып күтәрелде.

Моннан соң бераз заманнан 840 нчы һиҗри (1437 милад.и) елда Кыпчакта фетнә чыгып, 1419 нчы миладидан бирле падишаһлык кылган Олуг Мөхәммәд хан өстенә энесе Кече Мөхәммәд солтан каршы килеп, Олуг Мөхәммәд ханны иленнән куып чыгарды. Үзе падишаһ булды.

Олуг Мөхәммәд хан үзенә ияргән өч мең татар белән качып барып, Урыс йортына кереп, Биләү каласында утырды. Мәскәүнең ул замандагы бөек кенәзе Икенче Василий (Тёмный диләр иде) әүвәлдә Олуг Мөхәммәд хан дәүләт белән идарә иткән заманда ничә төрле изгелекләр-игелекләр күргән рәгыйәте (подданные) булган. Хәзер инсафсызлык кылып, үзенең борынгы падишаһы булган, бу арада куылган Мөхәммәд ханга Рус вилайәтеннән чыгарга кушты. Мөхәммәд хан тагын аның тугрылыксызлыгына карамыйча Биләүдә калгач, өстенә кенәз Шемяка һәм Кызыл Митрий дигәннәрне башлык итеп гаскәр җибәрде. Олуг Мөхәммәд хан никадәр ярашырга тырышып, улын әманәт итеп бирмәкче булса да, Василий кабул кылмады. Әмма рус гаскәре Биләүгә килгәч, әүвәлдән һәр заманда татардан куркырга ничек гадәтләнгән булсалар, ничаклы һәм хисапта күп булсалар да, татарларның бер күзгә күренүләре дәһшәтеннән куркып, кире качтылар. Сөенгән татарлар куып, күбесен һәлак иттеләр. Әмма Мөхәммәд хан сугыш уңганына карамыйчы, үзенең көче һәм гаскәре азлыгыннан, Рус җиреннән чыгуны ихтыяр кылды. Һәм Болгар йортына килеп, 841 нче һиҗридә (1438 нче миладида) Казан шәһәрендә ханлыкка утырды.

Кайберәүләр Яңа Казанны Олы Мөхәммәд хан салды диләр. Бу дөрес булса булыр, әмма Галимбик хан вафатыннан соңмы, аның белән сугышыпмы, аны төшерепме яки араларында берәр хан булганмы – һичберсе миңа мәгълүм түгел.

Олуг Мөхәммәд хан Казанга килгәч, Себердән, Кырымнан, Бохарадан, Сарайдан, Азаудан халык чакырып җыеп, дәүләтен көчәй-

теп, гаскәр хәзерләп, икенче елын ук русның хыянәтенең җәзасын бирде. Һәм 1445 нче миладида рус өстенә барып, Нижнийны алып, аннан Муромга барды. Анда руслар татарларны җиңделәр. Әмма кыш булганлык белән ерак куа алмадылар. Шул кышның язында хан хәзрәтләре янә Рус җиренә сәфәр кылды, үзе Нижнийны камады, уллары Мәмәтәк солтан белән Ягъкуб солтанны Суздальга җибәрде. Алар барып, каршы килгән рус гаскәрен җиңеп, Мәскәүнең бөек кенәзе Василийны кулга төшерделәр.

Хан Василийны Курмышка алып килде һәм аның атасы белән бертуган агасының улы Шемякага Рус иленең Казан кул астында булуы шарты белән Мәскәүне биреп, Василийны бөтен гомере буенча ябып асрамакчы булып киңәшеп торган заманында, «Казанны аулак табып, бер Либи бик дигән монафыйк идарә итү теләге белән Казанга керде» дип ханга хәбәр баргач, үз йортын саклау кайгысында булып, вакыт тарлыгыннан маташа алмыйча, Василийны коткарып, саклап, бераз үчен (түләү) алып Мәскәү йортын кире үзенә биреп кайтарып җибәрде. Мөхәммәд хан Казанга кайткач, Либи бик чыгып качты. Соңыннан аны Мәмәтәк солтан кулга төшереп үтерде.

Бу эшләрдән бераз үткәч, шушы Мәмәтәк солтан атасы Олуг Мөхәммәд ханны сөекле улы Йосыф солтан белән икесен шәһид итте, үзе тәхеткә утырды.

854 нче һиҗри ел чамасында Олуг Мөхәммәд хан заманында Кыпчакта энесе Кече Мөхәммәд хан, Мисырда – хәлифә, Мисырда солтан Мәлик Әшрәф Барысбай, Румда – солтан Мөхәммәд Фатыйх, Кызылбашта – Җиһаншаһ Каракуйлы, Хорасанда – Шаһрух морза, Мәварәэннәһердә – Мөхәммәд Олугбәк морза (ягъни, татар кабиләсенең затлы токымыннан килгән галимнәрнең олуглары һәм мәшһүрләреннән берләре) Ислам мәмләкәтләрендә падишаһлар иде.

Мәхмүдәк хан Мөхәммәд хан улы

Гади халык телендә Мәмәтәк хан диләр иде. Мәмәтәк хан дәүләт белән идарә итүнең башында – 1451 нче миладида җиде йөз мөселман барып Устюгны камап, ясак алып кайтканда Ветлуга суына

баттылар. Янә татарлар Муром вә Владимир өлкәләренә кереп, Василийның улы Иван каршы килгәч кайтып җиттеләр.

Мәхмүдәк хан заманында мөселманнар Истанбулны византиялеләрдән алдылар. Ул заманда Румда падишаһ Мөхәммәд Фатыйх иде. Мисырда – хәлифә ...*, Мисырда – солтан Малик Заһир Чакмак, Кызылбашда – Озын Хәсән Аккуйлы, Хорасанда – борынгы Бабир морза, Мәварәэннәһердә – Әбү Сәгыйд морза.

Хәлил хан Мәхмүдәк хан улы

Мәмәтәк ханнан соң 868 нче һиҗри елда Казанда улы Хәлил хан тәхеткә утырды. Аз заманнан Хәлил ханга дәгъвачы чыкты һәм Касыйм солтанның үги улы вә Хәлил ханның энесе Ибраһим солтан Казан тәхетенә утырды.

872 нче һиҗри (1467 нче милади) елда моның заманында дөньяда...*

---

* Текстта буш урын калдырылган.

* Бу урында, кулъязманың соңгы бите булу сәбәпле, текст өзелә.

КУЛЪЯЗМА ФАКСИМИЛЕСЕ

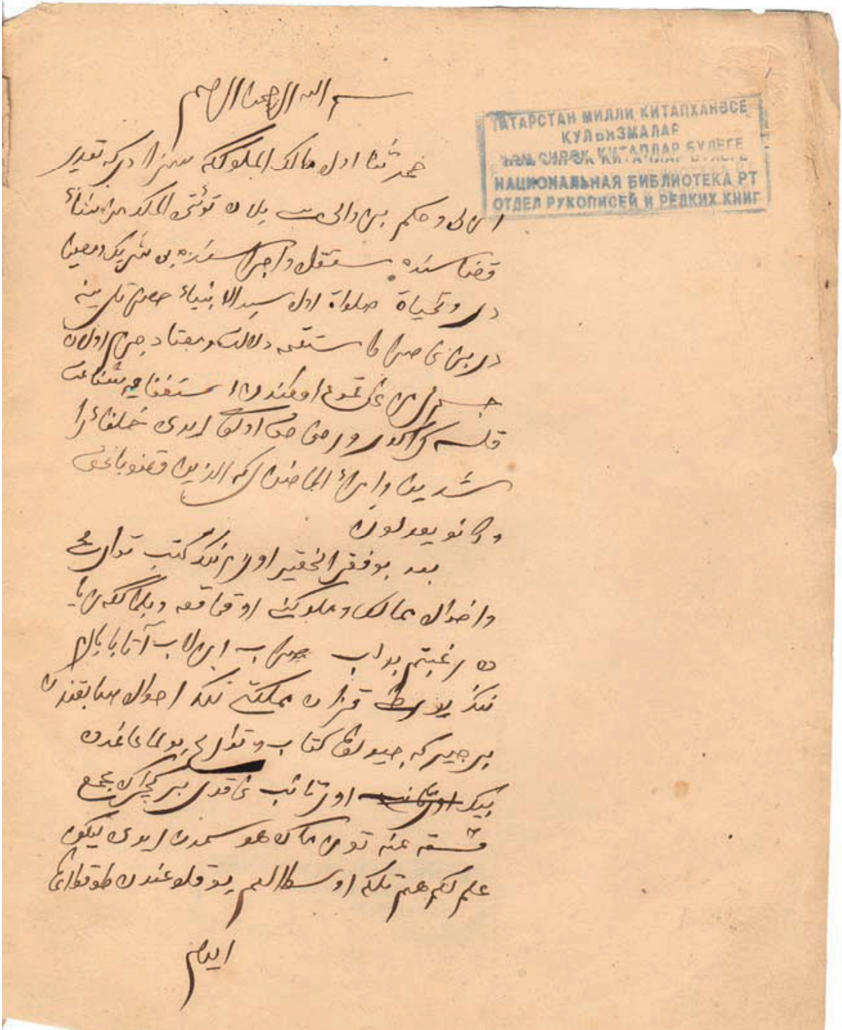
بسم الله الرحمن الرحیم
ТАТАРСТАН МИЛЛИ КИТАПХАНӘСЕ
КУЛЬЯЗМАЛАР ҺӘМ СИРӘК КИТАПЛАР БҮЛЕГЕ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РТ
ОТДЕЛ РУКОПИСЕЙ И РЕДКИХ КНИГ

1б кәгазь.

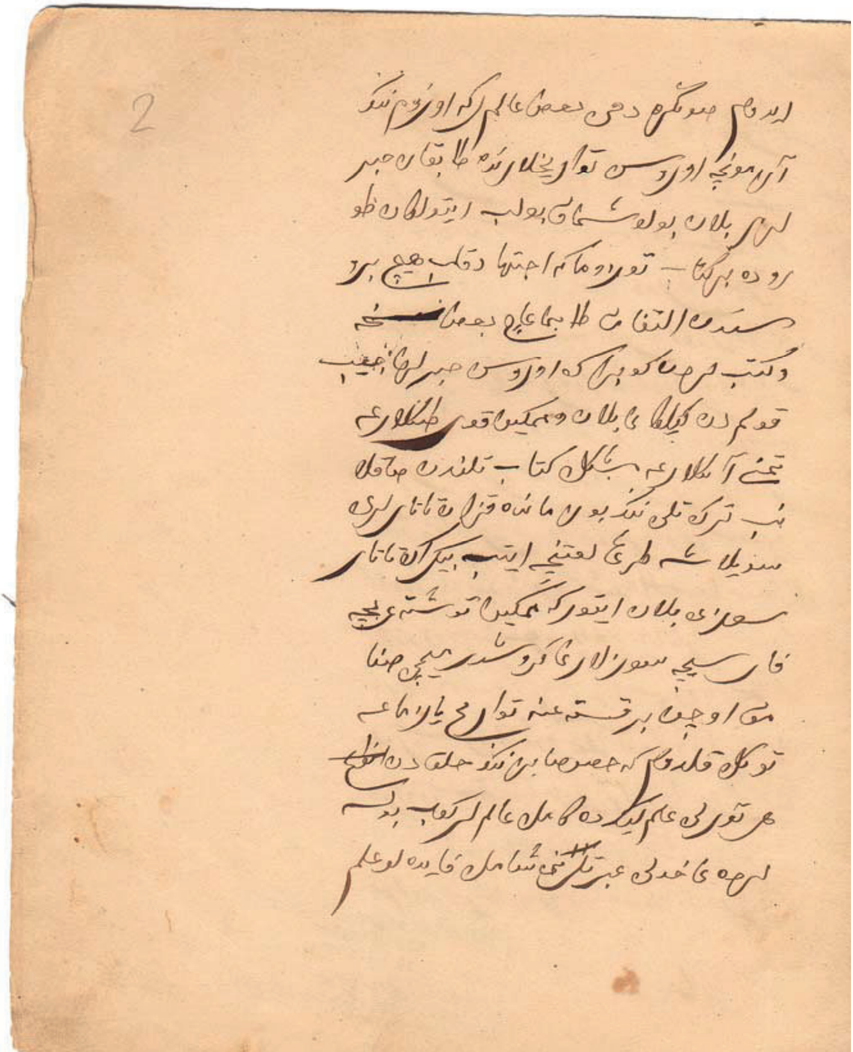

2

ایدوکی صونکره دخی بعض عالملرکه اوز قومی نینک
آراسنده اوزدوسن تواریخلرنده طابقان خبر
لری بلان بولغاشماسی بولوب ایتدکلاری ظو
روده بولغانی — تورده مالکم اجتهاد دقلب هیچ بر
سندن التفات طابماغاچ بعضی نسخه
دکتب مرحوم ماکومبرک که اوزدوسن خبرلرها عجیب
قومم دن کیلکان بلان همکیم قعری هنکلارغه
تیمی آنکلارغه سبالق کتاب تلندن حافظ
بن ترک تلی نینک بوی ماشه قزانه تاتارلری
سوزیلاشه طرزی لغتنی ایتب بیک کوب تاتار
سوزی بلان ایتورکه همکین توشنه عیجی
فارسیچه سوزلارغه توشسدر هیچ جنا
می او چوبا برقسته عینه تواریخ یازارغه
تومکان قلدوق که حصه صابرنینک حلقدن الله
هم توری علم ایلکده کامل عالم لرکعاب بولسه
لرهم خدکی عبرتلکنی شامل فایده‌لو علم

2а кәгазь.

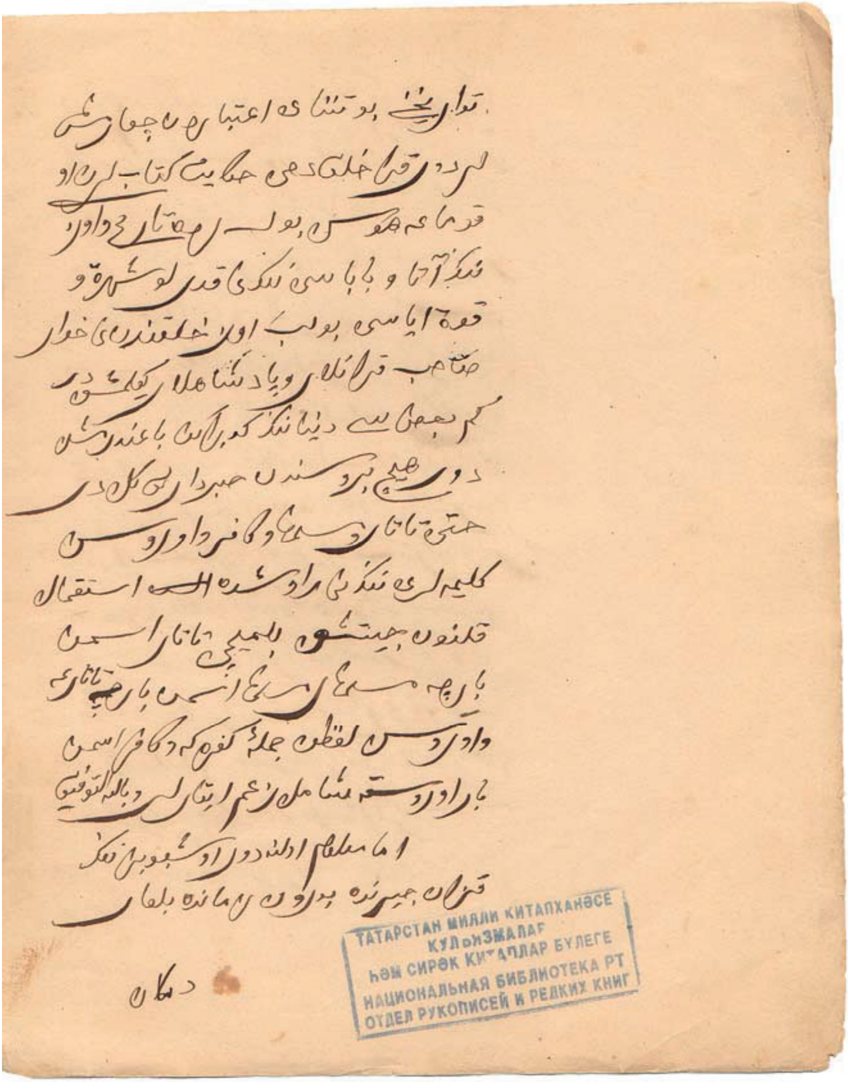

تواریخی بو تمنا ده اعتبار ده چقارشمس
لر دور قرا خلقده‌گی حکایت کتابلری او
قدماده هم‌ده‌گس بولسه‌لر مختار حضرت داود
نینک آتا و باباسی نینک‌ی قدیملرده شهره و
قعه ابلسی بولب اول خلقلرنی خوار
صاحب قرانلار و پادشاهلار کیلمش در
مکر مجمل سی دنیا نینک کوبراکی باغندی شمس
دور هیچ بر وسندن خبرداری کلدی
حتی تاتار مسلمان و کافردار و مس
کلیمه‌لری نینک‌لی مراد شده الحق استعمال
قلندون جیتشکن بلمیی تاتار اسمی
بار بر مسلمان اسلام اسمی بار چی تاتاری
وار دس لفظی جمله کفر که دکافر اسمی
بار اوروسته مشاملرزعم ایتارلر و بالله التوفیق
اما مسلمان اولندور اوشبو بش نینک
قرآن جمیرنده بدر اون زمانده بلغار

دیگان

ТАТАРСТАН МИЛЛИ КИТАПХАНӘСЕ
КУЛЪЯЗМАЛАР
ҺӘМ СИРӘК КИТАПЛАР БҮЛЕГЕ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РТ
ОТДЕЛ РУКОПИСЕЙ И РЕДКИХ КНИГ

2б кәгазь.

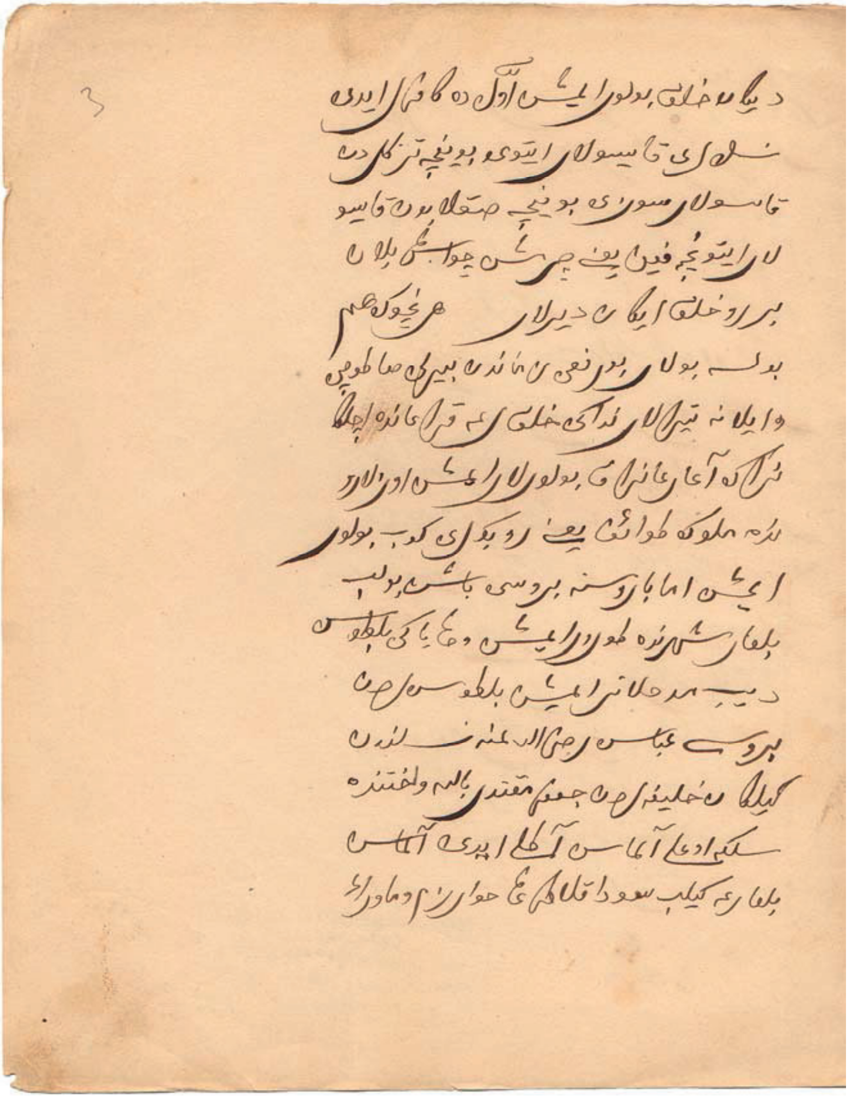

3

دنیاده خلق بولوب ایمش اول ده کافرلار ایدی
شولاری تاپیسولار ایتوب بو نیچه ترکلک دن
تاپسولار سوزیده بو نیچه صقلا بوت تاپیسو
لار ایتوبچه فدین یعنی چرشن چواجق بلان
بیر رو خلق ایکان دیرلار   هر نیچوک صنم
بولسه بولار بونی [illegible]
وایلانه تیرلار [illegible] خلقی [illegible]
[illegible] بولورلار ایمش [illegible]
[illegible] یعنی [illegible] بولور
ایمش اما بار [illegible] بیر وسی باشی بولوب
[illegible] ایمش [illegible]
[illegible] ایمش [illegible]
بیر وسی عباس رضی الله عنه [illegible]
کیلگان خلیفه [illegible] جمعی معتقدی بالله [illegible]
[illegible] آلماس [illegible] ایدی آلماس
[illegible]

3а кәгазь.

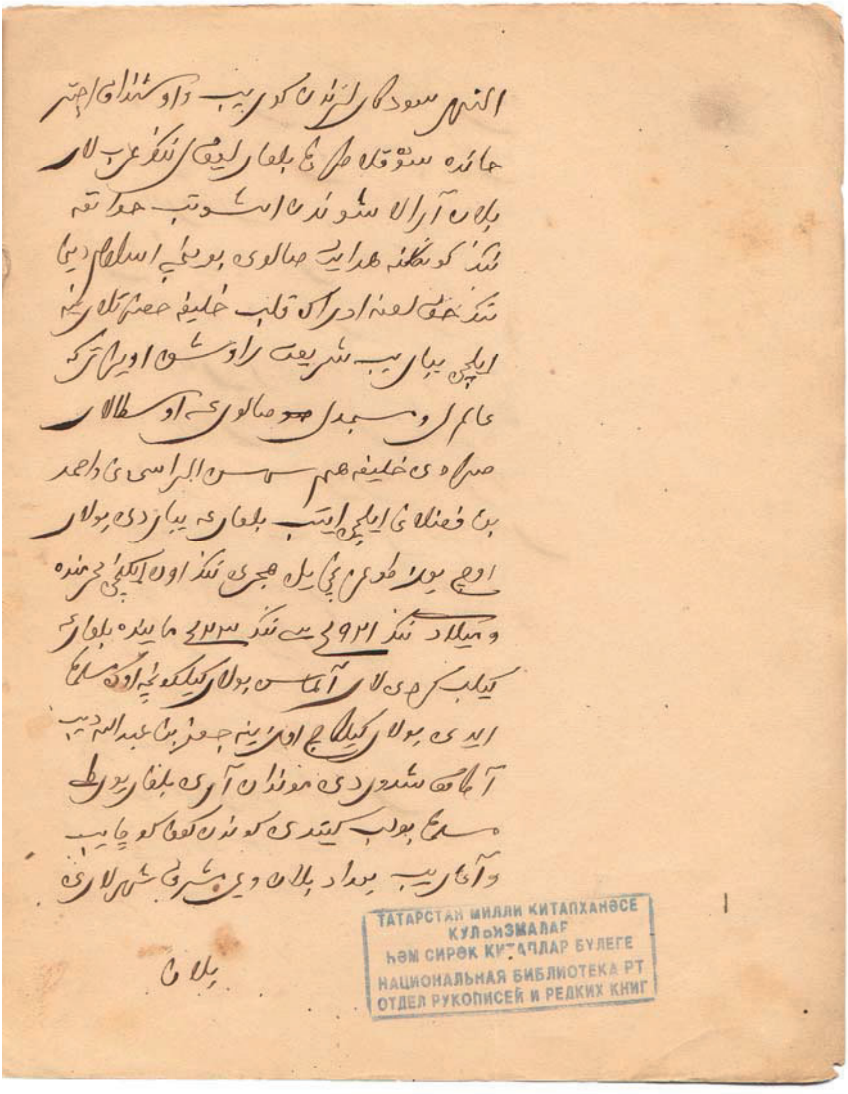

الکنده سوداگارلر اندن کوریب داوشندان احتر
حائده سوقله مه ع بلغار لیقی تنگ عرب لار
بلان آرالاشو ندن اشو تیب حوالقه
تنگ کونگلنه هدایت صالوی بولغج اسلام دینی
نینگ حقیقتنه ادراک قیلب خلیفه حضرتلارینه
ایلچی یباریب شریعت راوشق اویرانرگه
عالم و مسجد صالوی اوسطالار
صوراوی خلیفه هم سوسن الراسی وا احمد
بن فضلانی ایلچی ایتب بلغارغه یبارزدی بولار
اوچ یوز طوقوز یل هجری نینگ اون ایکنچی محرمنده
و میلاد نینگ ۹۲۱ نچی سی نینگ ۲۲۳ نچی مایینده بلغارغه
کیلب کرک لار آلماس بولار کیلگنچه اوک مسلمان
ایدی بولار کیلگاچ اوق ینه جعفر بن عبد الله دیب
آتامق شعوردی مونداین آری بلغار یورطی
مسلمان بولب کیتدی کوندن کونگه کوچاییب
وآتاریب بغداد بلان وی بشری شهرلاری

بلان

ТАТАРСТАН МИЛЛИ КИТАПХАНӘСЕ
КУЛЪЯЗМАЛАР
ҺӘМ СИРӘК КИТАПЛАР БҮЛЕГЕ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РТ
ОТДЕЛ РУКОПИСЕЙ И РЕДКИХ КНИГ

3б кәгазь.

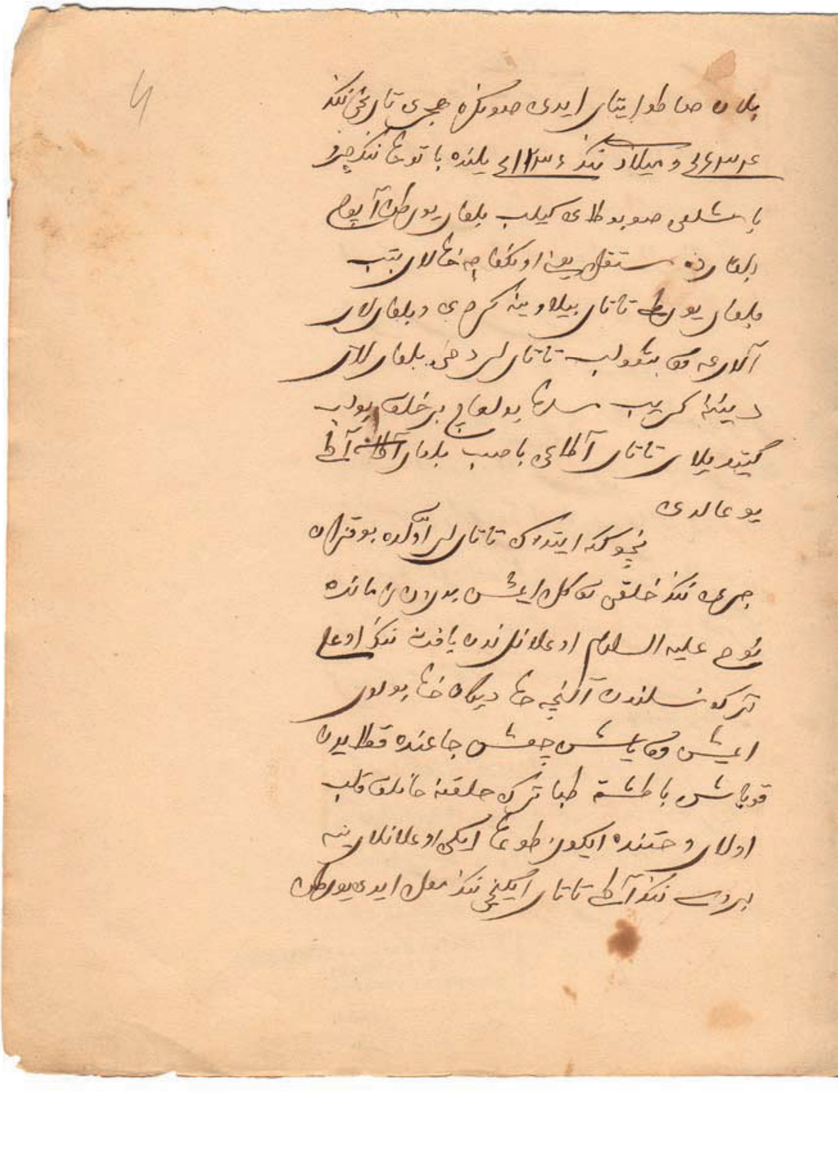

بولان صاحب قراننار ایدی صوڭره هجری تاریخینڭ
۶۳۰ یلی و میلادنینڭ ۱۲۳۳ یلی یلینده باتوخاننینڭ چیڭ
باشلیقی صوبوطای کیلیب بلغار یورطین آلیب
بلغاردنه مستقل یعنی اوزکاچه خانلار بتیب
بلغار یورطی تاتار بیلان ویانکرمی د بلغارلار
آلارغه قوشولیب تاتارلار دیمک بلغارلار
دیمککه کیریب مستقل بولغان بر خلق بولوب
کیتدیلار تاتار آتلاری باعث بلغارلار آتلاری آرطه
یوغالدی
نیچوککه ایندی تاتارلار اوزلرنی بو قزان
جیریدهنینڭ خلقی نه کیل ایشون بوردن زماننده
نوح علیه السلام اوغلانلاردن یافث نینڭ اوغلی
ترک نسلندن الینچه خان دیکان خان بولدی
ایکیسی ... جاغنده قطایدن
قویاشی باطشده ... ترک حلقهنه خانلق قلیب
اولادلار ... ایکی اوغلانلاری
بردی ... تاتار ایکینچی نینڭ مغل ایدی یورطی

4а кәгазь.

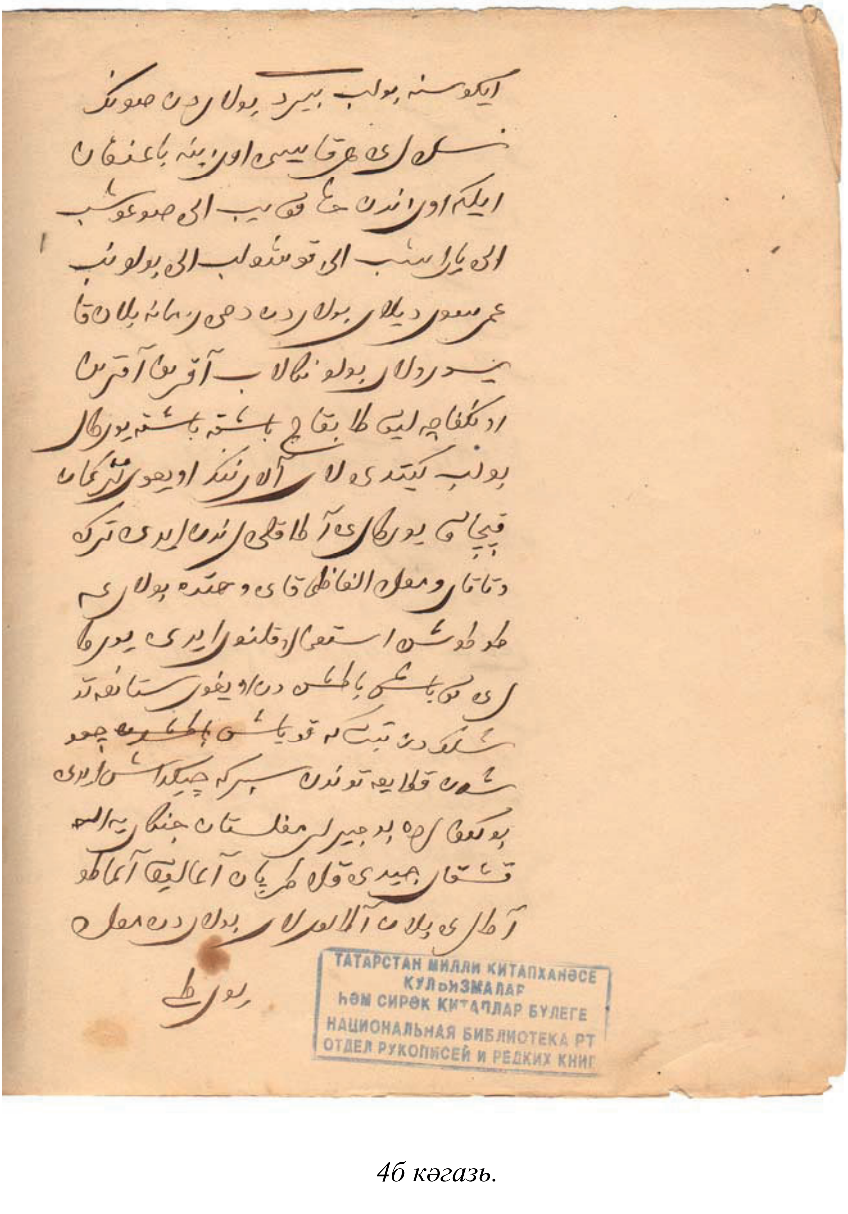

ایکو سنه بولب بیرد بولاردن صونگ
نسللاری حقاسیسی اوریشه باغنغان
ایلکه اوراندن [illegible] بیب ای صوعوشب
ای یاراشب ای توشولب ای بولوب
عمر مسعود یلانی بولاردن دخی زمانه بلان قا
[illegible] ردلار بولو [illegible] آقرین آقرین
ادکلقا [illegible] لا [illegible] باشته باشقه یورتال
بولب کیتدیلر آلارنینگ [illegible]
قبچاق یورتلاری [illegible] ایدی ترک
[illegible] الفاظلری [illegible] بولاری
[illegible] استعمال [illegible] ایدی یورتا
[illegible] باشقه [illegible] دن [illegible]
[illegible] باشقه [illegible]
[illegible] ایدی
بو [illegible] مغلستان [illegible]
[illegible] آتالیق [illegible]
[illegible] بولاردن [illegible]
[illegible]

ТАТАРСТАН МИЛЛИ КИТАПХАНӘСЕ
КУЛЪЯЗМАЛАР
ҺӘМ СИРӘК КИТАПЛАР БҮЛЕГЕ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РТ
ОТДЕЛ РУКОПИСЕЙ И РЕДКИХ КНИГ

4б кәгазь.

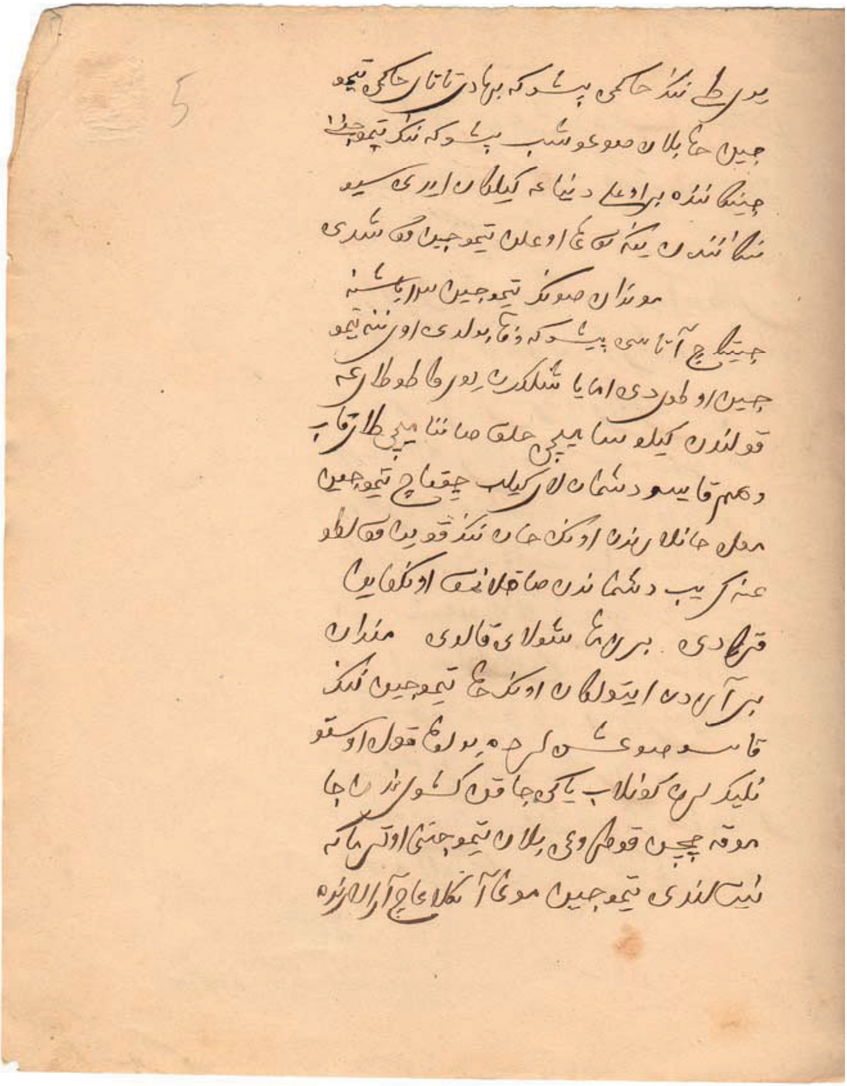

5

یدی رطی نینگ حاکمی بیشدکه بهادر تاتار حاکمی تیمور
چین حاجی بلان صوغوشب بیشدوکه نینگ تیمورچین ۱۱
چینگنا ننده بر اوغلی دنیاغه کیلگان ایردی سیوید
تنگنا ننده ن ییغه تونغ اوغلی تیمورچین قوشدی
موندان صونگ تیمورچین سرا باشینه
چیتلاچ آتاسی بیشدکه وفات بولدی اول نینگ تیمور
چین اولدردی اما یا شلکدن یورقا طوطارغه
قولندن کیله سا ییچی خلق صاغنتامیچی طارقاب
دهم قایسو دشمانلار کیلب چیقماچ تیمورچین
معل حالنلا رندن اونکی حان نینگ قوییا قوللو
عنه کیب دشمانندن صاقلانمق اونگلایین
قرادی. بر نیچه شولای قالدی. مندان
بر آز آرادن ایتدولگان اونگ حاجی تیمورچین نینگ
قایسو صوغوشان لرحه بولوغ قول اوسقو
تلیک لرنی کوزلاب یاکی جاقن کشولرندن جا
موقه چیچن قوطوزوی بلان تیمورچینی اوتر باته
نیت لندی تیمورچین موغا آنکلاغاچ آرالارنده

5а кәгазь.

بر نچه طاتفه صوغشوب بولوب آخر تیموچین
چینکز اولوب خان اولدی اوندن اوترو
موندان صونک مغل و تاتار یورطلاری
بران بران تیموچیننک باشنه ایردیلر
دولت بختی کوندن کون آرتدی دیمی جطای
و خوارزم دیگی مشرق یورطلارن آلوب او
زدینه خانلارنی جانی معناسنه چینگیز خان حق
کوزتاریب و خلقنه باشی ایدن تاتار خلقی
دنک اسمی غالبه قالب جهانده صاحب قرانلقی
آراسنده اوغلانلرینه یورطلارن اول شب بیر
گان ایدی اوغلانلرینه جوجی خانغه قوباشکه
باطاشو جانبندا بلغار و صحرا یورطلاسن
قبچاق اوروس یورطلارن بیرد
جوجی خاننی دیمی آلتین یورتنک مغل و تاتار
بلاده میلاد تاریخنینک ۱۲۲۳ نجی یلنده

مغلستان

ТАТАРСТАН МИЛЛИ КИТАПХАНӘСЕ
КУЛЪЯЗМАЛАР
ҺӘМ СИРӘК КИТАПЛАР БҮЛЕГЕ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РТ
ОТДЕЛ РУКОПИСЕЙ И РЕДКИХ КНИГ

5б кәгазь.

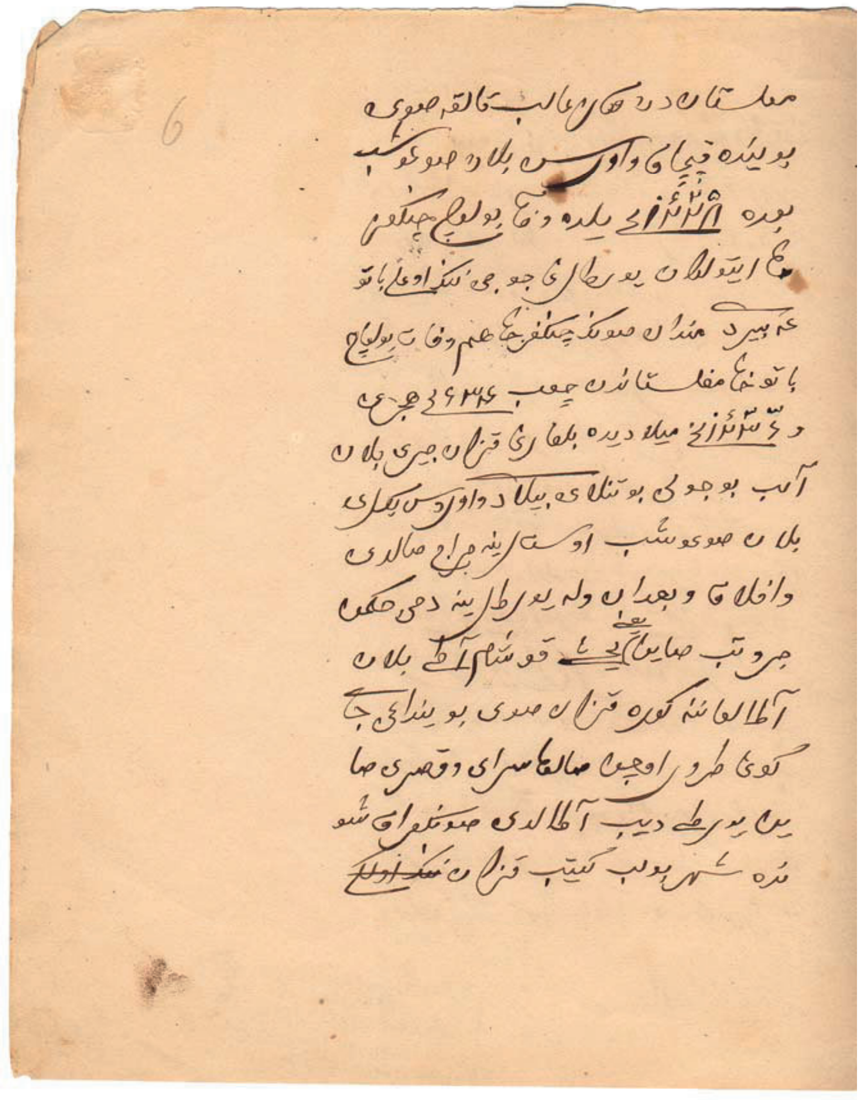

6а кәгазь.

دیب آطالدی

بونده تورک تاتار تنگو بردوی تنگو آطلی قیپچا
ق ایلاتونی یوغاریده ۱۰ ایتکان ایدک شول اوروغ
بلان کوچه کوچه اول وقتده اچنده دیکلیدن
کون باطشه قرا دینگیزدن تون جانبنه طبا حاضر
داکی دون قزل قاری جیرنده ۱۰ سلاویان ایول ویه
تیرینسلاو غیری نارده ۱۰ اولطرمش لار ایدی
بولاری باتو اوزینه باغندوق حاجی طرخانغه ترات
باتو خاننه باغنغان یورطلاری بار ایدی
جیب دشت قیپچاق یورطی و باتو ننگ آتاسنه
نسبتا جوجی اولوسی هم دیرلر ایدی صوڭره
بولنغالداچ اولوغ اوردا وقت ایلی هم دیدی
لار اوروس تواریخلرنده آلطون اوردا دیدیلار
ینه ایکی که بولب تدوق جانبنده روسیه ده کوچیب
یوردوغانی کوک اوردا توشلکده بارلق جیعو
شنده جاپقانلغ هم بو ینه یوردوغانی آق
اوردا دیرلار ایدی بو چنگغز نسلی بیلا
کلداکی قیپچاق یورطی حاضرداکی طوبلی غوبرناسی

قی

ТАТАРСТАН МИЛЛИ КИТАПХАНӘСЕ
КУЛЪЯЗМАЛАР
ҺӘМ СИРӘК КИТАПЛАР БҮЛЕГЕ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РТ
ОТДЕЛ РУКОПИСЕЙ И РЕДКИХ КНИГ

6б кәгазь.

7

قرقم اقلاری جیرن اوربنوی غوبرناسن اورتا
سنی یورطین جرکسن جیرن اسلا ورا بیول
غوبرناسن دون قزانقاری جیرن اچتر خاصرا
طاو حیمان سمبر قزان طا ابا و پنزه غوبر
نالرینه رزان بلاه دار ونترنه ننکد بر کیساکن دیکه
ننک بر کیساکن تو نشلکن و کدن بالمشة طباقرا
دیکن بدی بلان یکاترینسلاو و قرلی ~~غوبرنالرن~~ بار
وفرجون غوبرنالرن ه مالاروسیه ننک بر کیساکن
بسارابیکی ادبلاستی یعنی بوجاق ولایتی
وبعدان یورطین شامل ایدی وبو تی اوروس
یورطنه حکمن جروتب مسکو ننک اوامرنه بکی حیم
عمر قلان ننک کنار سندای جانلرنی یار لیقاو و حصه
آلمانیچی حکومتی که اونلر ماسن لار ایدی اندر
بیجان وله دانکرسن یعنی بجاردن حراج آلور
ایدی تحتلارنی ~~حصه دانکر آتی~~ ایدل ننک آق
تو به آلمالطار ماعنده ایدی حاجی دن آق ننک مرا
باتی ننک بر یدیچما عنده صار قلاسی اولطور ادور

7а кәгазь.

باتو خان   هجری   نچی یلده وفات بولغان
آننك اورنینه صرطاق نی اوتوروب جوجی خاننك
ایکنچی اوغلی برکه خان قبچاق یورطینه پادشاه
بولدی و مسلمان بولدی محمد برکه خان اطلاری
موندان صونکره تاتار خلقی آقرین آقرین
ایمانغه کیله کیله محمد اوزبک و محمد جانبک خانلار
زمانینده دشت قبچاق تاتارلرینک جملهسی
دین اسلام ایلان مشرف بولدیلر یالنیز رحم اوزن
بک خان زمانینده صونکره تاتارلر کیره دین بولماد
لار آنده برکه خان بلان آننک آغاسی بر مسلمان
خان اوغلی مسلمان بولوب ینه بر کافر خان اوغلی
تاج کیروبی آنده بولورلار ایدی
برکه خان هجرینک ٦٥٥ نچی یلده اوطوروب
١٢٥٧
٦٦٤ نچی ده وفات بولمشدی بولاردن صونک
١٢٦٦
دشت قبچاقده آلتماش دن زیاده خانلار
پادشاهلق قلب اوردیلر یورطندن مراج

آلبر

ТАТАРСТАН МИЛЛИ КИТАПХАНӘСЕ
КУЛЪЯЗМАЛАР
ҺӘМ СИРӘК КИТАПЛАР БҮЛЕГЕ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РТ
ОТДЕЛ РУКОПИСЕЙ И РЕДКИХ КНИГ

7б кәгазь.

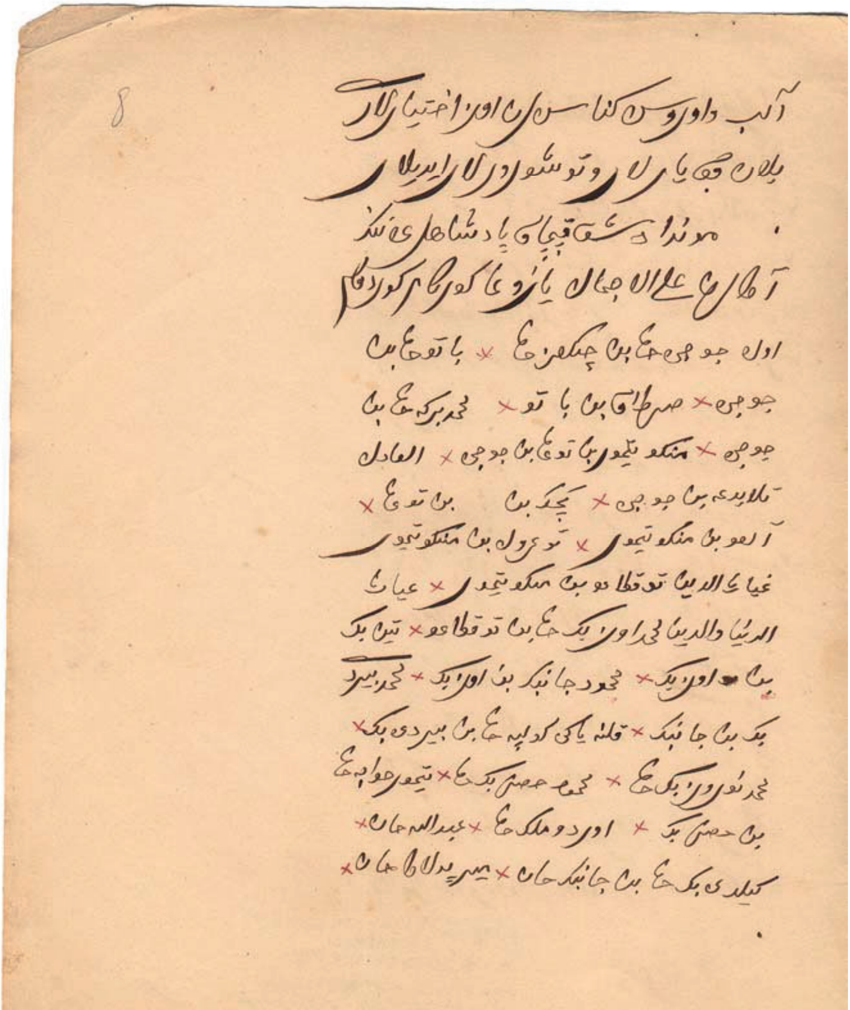
8

آلیب داورو سن کتاسن اون اختیارلار
بیلان قجیارلار و توشوردرلار ایدیلار
موندا دشت قیچاق پادشاهلری نینک
آتلری علی الاجمال یازوغا کورساتورکوردک
اول جوجی خان بن چینکیز خان × باتو خان بن
جوجی × صرطاق بن باتو × محمد برکه خان بن
جوجی × منکو تیمور بن توغان بن جوجی × العادل
تلابوغا بن جوجی × تجک بن بن توغان ×
آلغو بن منکو تیمور × توغرول بن منکو تیمور
غیاث الدین توقطاغو بن منکو تیمور × غیاث
الدنیا والدین محمد اوزبک خان بن توقطاغو × تینی بک
بن اوزبک × محمود جانبک بن اوزبک × محمد بیرد
بک بن جانبک × قلته یاکی کولپه خان بن بیردی بک ×
محمد نوروز بک خان × محمد خضر بک خان × تیمور خواجه خان
بن خضر بک × اوردو ملک خان × عبدالله خان ×
کیلدی بک خان بن جانبک خان × پیر پولاد خان ×

8а кәгазь.

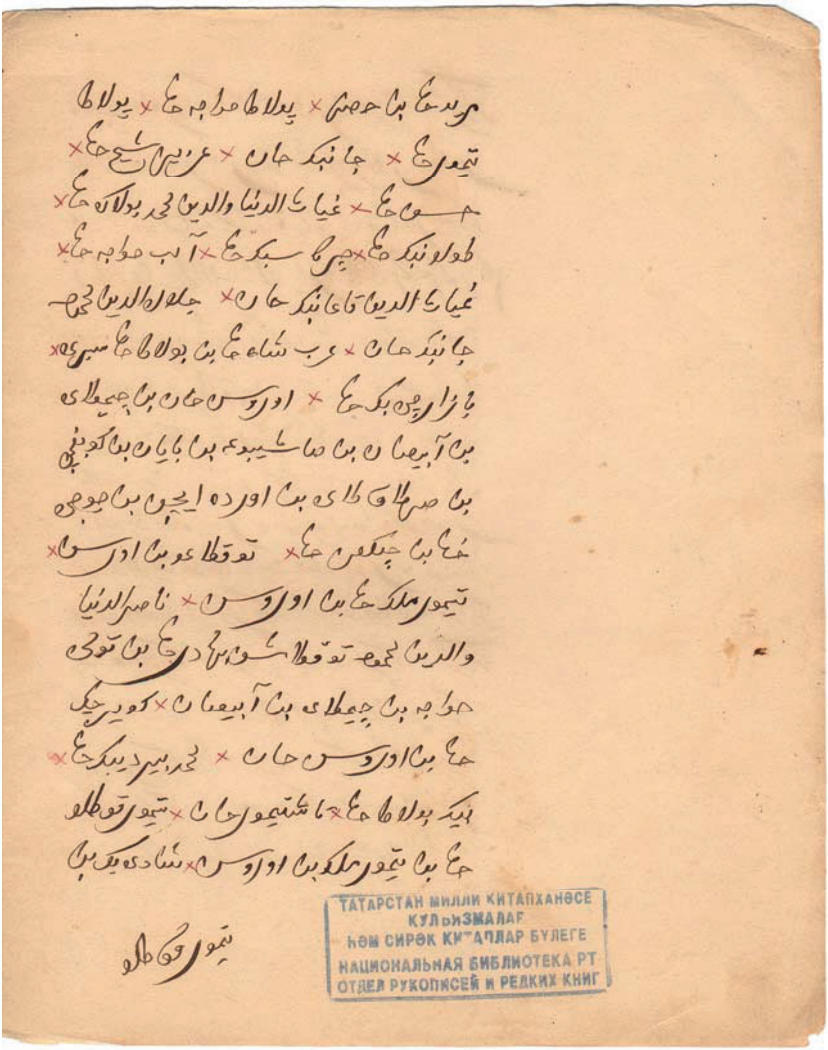
مرید خواجه بن حسن × پولاد خواجه خواجه × پولاد
تیمور خواجه × جانبک خان × عزیز شیخ خواجه ×
حسن خواجه × غیاث الدنیا والدین محمد پولاد خواجه ×
قتلونبک خواجه × چرکس بک خواجه × آق خواجه خواجه ×
غیاث الدین قاغانبک خان × جلال الدنیا محمد
جانبک خان × عرب شاه خواجه بن پولاد خواجه ×
بازارچی بک خواجه × اوروس خان بن چیمطای
بن آبیصان بن ساسیبوغه بن بایان بن کودنی
بن صرتاقطای بن اورده ایچین بن جوچی
خان بن چنگیز خان × توقتاغو بن اوروس ×
تیمور ملک خواجه بن اوروس × ناصر الدنیا
والدین محمد توقتامش خواجه بن توی
خواجه بن چیمطای بن آبیصان × کوبرچک
خواجه بن اوروس خان × محمد بیردی بک خواجه ×
بیک پولاد خواجه × تاش تیمور خان × تیمور قوتلو
خواجه بن تیمور ملک بن اوروس × شادی بیک بن

تیمور قوتلو

ТАТАРСТАН МИЛЛИ КИТАПХАНӘСЕ
КУЛЬЯЗМАЛАР
ҺӘМ СИРӘК КИТАПЛАР БҮЛЕГЕ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РТ
ОТДЕЛ РУКОПИСЕЙ И РЕДКИХ КНИГ

8б кәгазь.

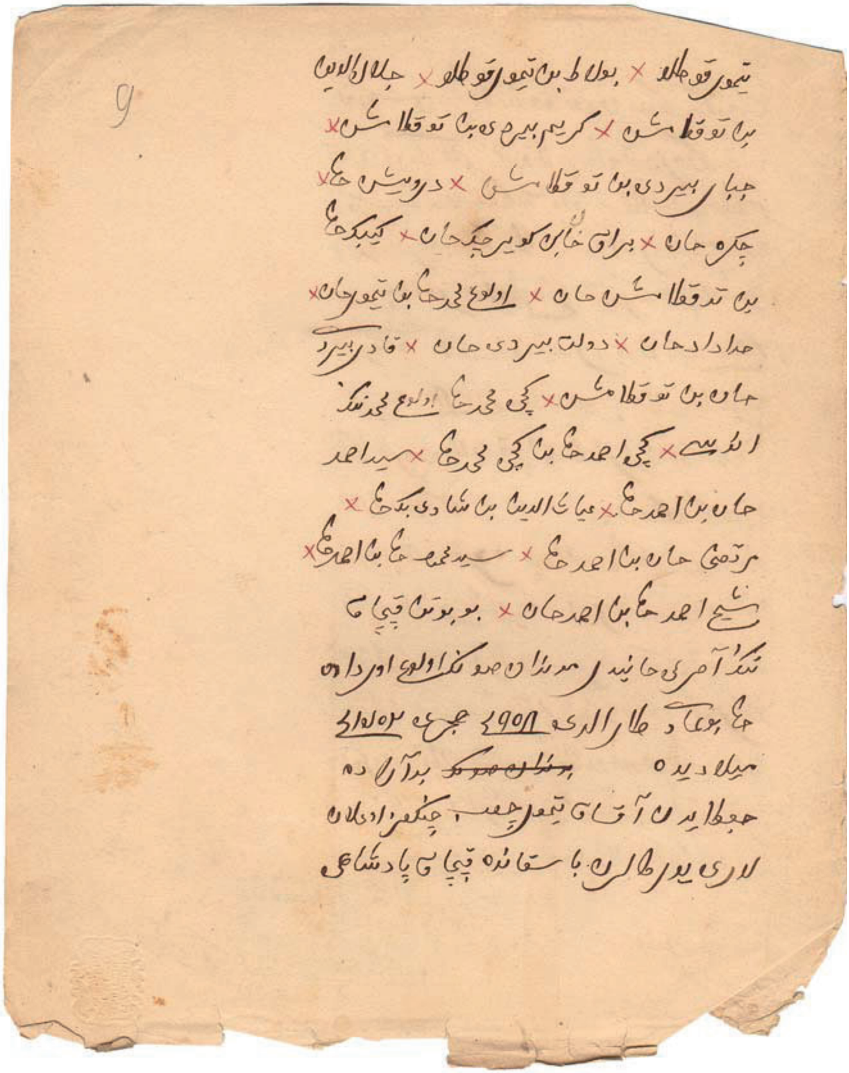
تیمور قوتلو × بولاط بن تیمور قوتلو × جلال الدین
بن توقتامش × کریم بیردی بن توقتامش ×
جبار بیردی بن توقتامش × درویش خان ×
چکره خان × براق خان بن کویرچیک خان × کیبک خان
بن توقتامش خان × اولوغ محمد خان بن تیمور خان ×
خداداد خان × دولت بیردی خان × قادر بیردی
خان بن توقتامش × کچی محمد خان اولوغ محمد نینک
اداشی × کچی احمد خان بن کچی محمد خان × سید احمد
خان بن احمد خان × غیاث الدین بن شادی بک خان ×
مرتضی خان بن احمد خان × سید محمد خان بن احمد خان ×
شیخ احمد خان بن احمد خان × بو بوتون قپچاق
نینک آخری خانیدر . مونلاردن صونک اولوغ اوردادن
خان بولغاد . طار الدی ۹۰۸ هجریده ۱۵۰۲ ده
میلادیده . ~~[illegible]~~ بر آز ارده
جغتایدن آقساق تیمور چیقب ، چینگیز اولادلان
لاری یوردلارن باسقانده قپچاق پادشاهی

9а кәгазь.

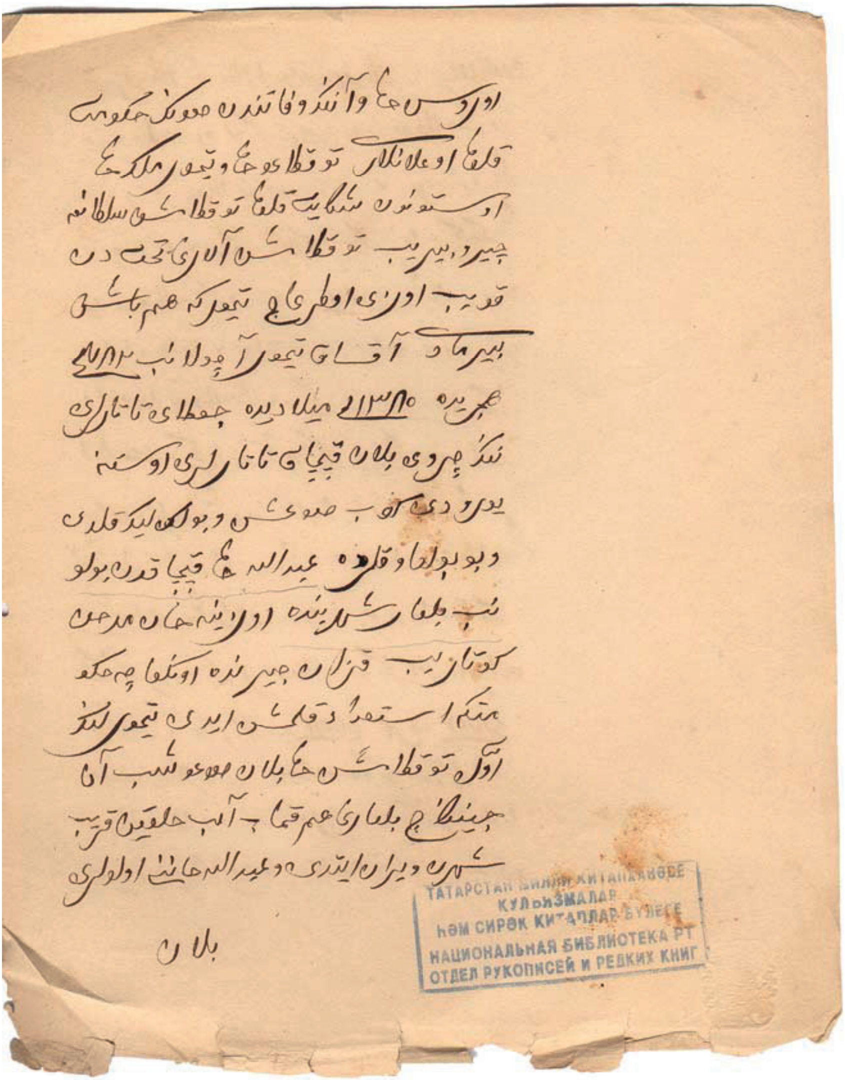
اوروس خان وآنکر وفاتندن صونک حکومت
قولغه اوعلانلار توقتامش خان وتیمور ملک خان
اوستونه توشکاچ قولغه توقتامشنینک سلطانغه
چیردیپ توقتامشنی آلاری تخت دن
قوویب اوزی اوطرغاچ تیمرکه هم باشنی
بیرماد آقساق تیمر آچولانیب ۷۸۲ سنه
هجریده ۱۳۸۰ میلادیده چغتای تاتاری
نینک چیروی بلان قپچاق تاتارلری اوستنه
یوروب کوب صوغشدی و بولاک لیک قلدی
و بو بولغاو قلده عبدالله خان قپچاق قدن بولو
نیب بلغار شهرنده اوزینه خان مرحوم
کوتاریب قزان شهرنده اوشبو [illegible]
[illegible] استعدادلی ایدی تیمور لنک
اوکا توقتامش خان بلان صوغشب آنی
جینکاچ بلغارنی هم قیماچ آلیب خلقین قریب
شهرین ویران ایتدی و عبدالله خاننینک اولولری
بلان

ТАТАРСТАН МИЛЛИ КИТАПХАНӘСЕ
КУЛЪЯЗМАЛАР
ҺӘМ СИРӘК КИТАПЛАР БҮЛЕГЕ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РТ
ОТДЕЛ РУКОПИСЕЙ И РЕДКИХ КНИГ

9б кәгазь.

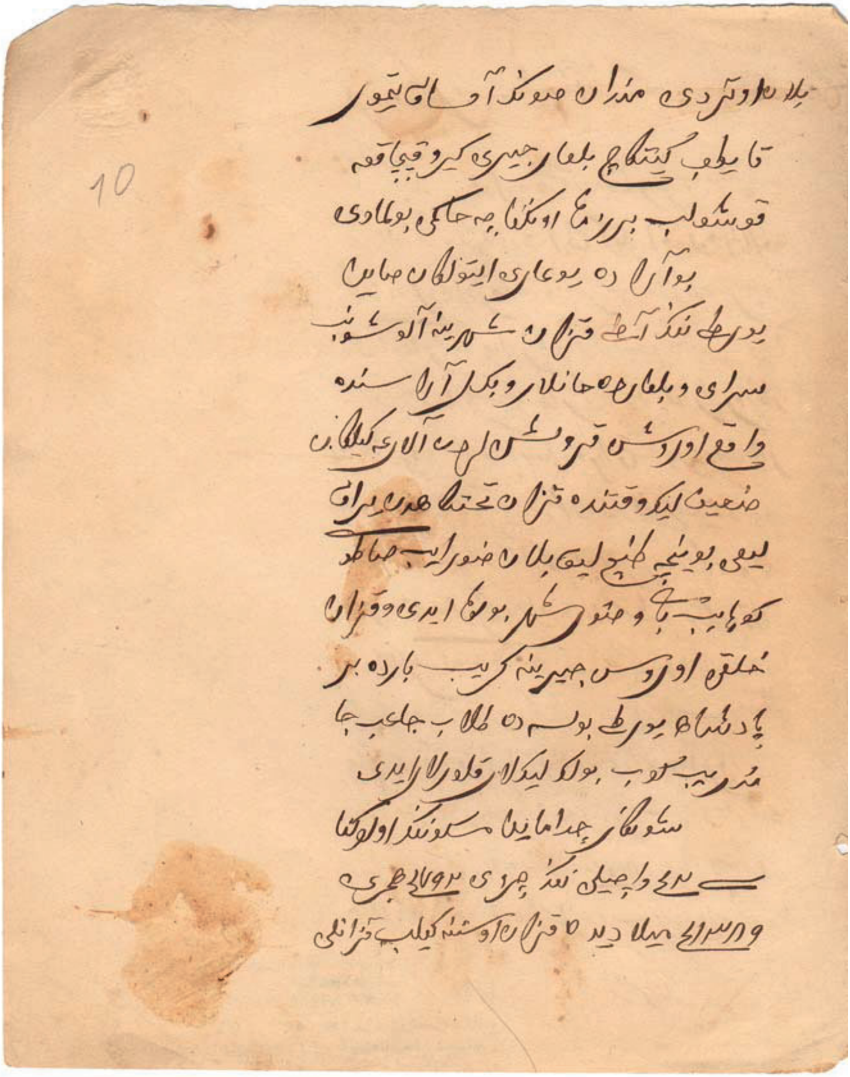

بلا ساوغردی مذکور صونکره آقساق تیمور
تاپیلوب کیتکاچ بلغار جیری کیرو قپچاققه
قوشولوب بر زمان اوکلرچه حاکمی بولمادی
بو آراده یورغاری ایتولگان جاین
یورطی نینک آلطی قزان شهرینه آلوشوب
سرای و بلغار حانلار و بکلر آراسنده
واقع اولدیغی [illegible] آلاری کیلگاچ
ضعیف لیک وقتده قزان تختنه [illegible]
لیکن بو [illegible] بلان ضرور [illegible]
[illegible] بوللغی ایدی و قزان
خلقی [illegible] جیرینه کریب بارده بر
پادشاه یورطی بولسه ده [illegible]
[illegible] بولکو لیکلار قلدرلار ایدی
[illegible] چنداماینا [illegible]
[illegible] ۷۹۲ نچی هجری
و [illegible] قزان [illegible] کیلیب [illegible]

10а кәгазь.

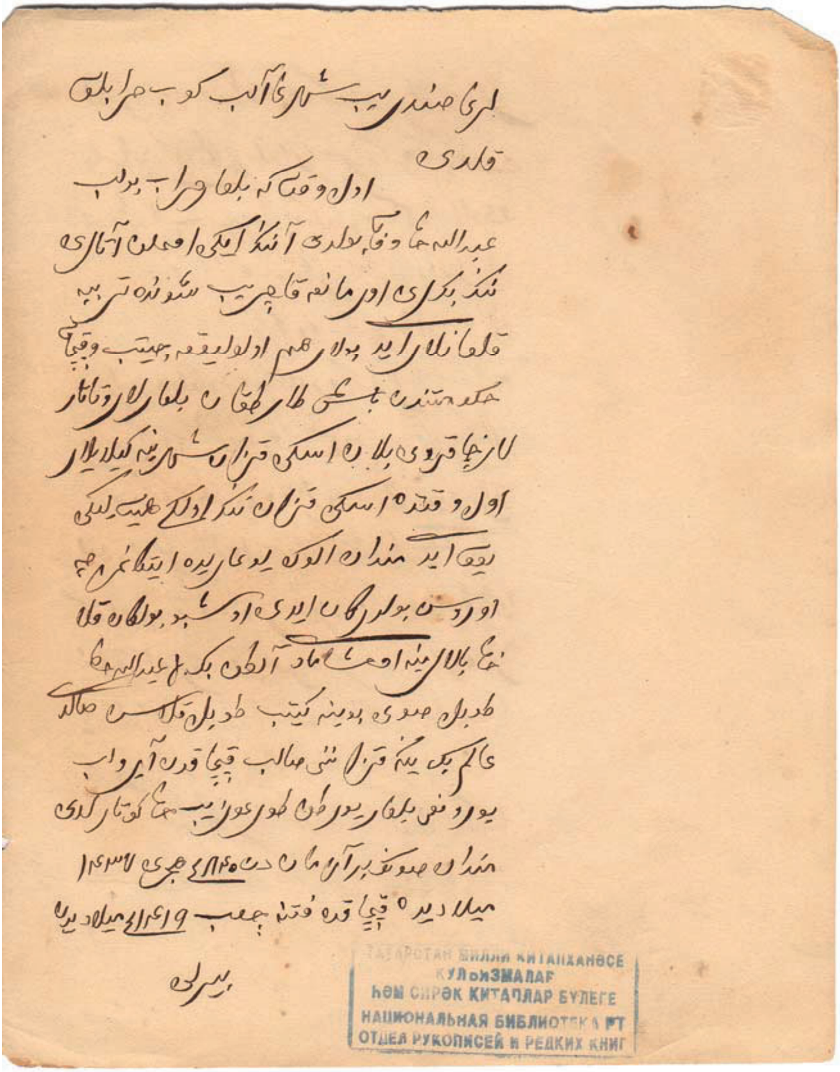

ایرنا صندی دیب شولارنی آلیب کوب جرابلق
قالدی
اول وقتکه بلغار خراب بولوب
عبدالله حاجی وفات بولدی آننک ایکی اوغلی آتلاری
ننک بکری اوی مانعه قاچیب شونده تربیه
قلغانلار ایدی بولار هم اولولیقعه جیتیب وقیچا
حکم ستندن باشقه طارلی قالغان بلغارلار وتاتار
لارنی قیروب بلان اسکی قزان شهرینه کیلدیلار
اول وقتده اسکی قزان ننک اولکی حاکمیتلکی
یوق ایدی شوندان اولوغ یورتلرینه ایتکانلر
اوردوسی بولدیلار ایدی اوشبو بولغان قلا
نه بالالرینه اوصیت اتماد آلغان بکدر عبدالله حاجی
کدیل صوفی بودینه کیتیب کدیل قلاسی صالد
عالم بک بینه قزان شهری صالب قیچا قودی آبی واب
یورد نقی بلغار یوردونی طور عوزیب حاجی کوتارلدی
شوندان صونکی بر آی مارت دت ۱۲۳۰کی هجری ۱۲۳۷
میلاد دیده قیچا قیده فقه رجب ۱۸۱۹ میلادیده
بیرلی

ТАТАРСТАН МИЛЛИ КИТАПХАНӘСЕ
КУЛЪЯЗМАЛАР
ҺӘМ СИРӘК КИТАПЛАР БҮЛЕГЕ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РТ
ОТДЕЛ РУКОПИСЕЙ И РЕДКИХ КНИГ

10б кәгазь.

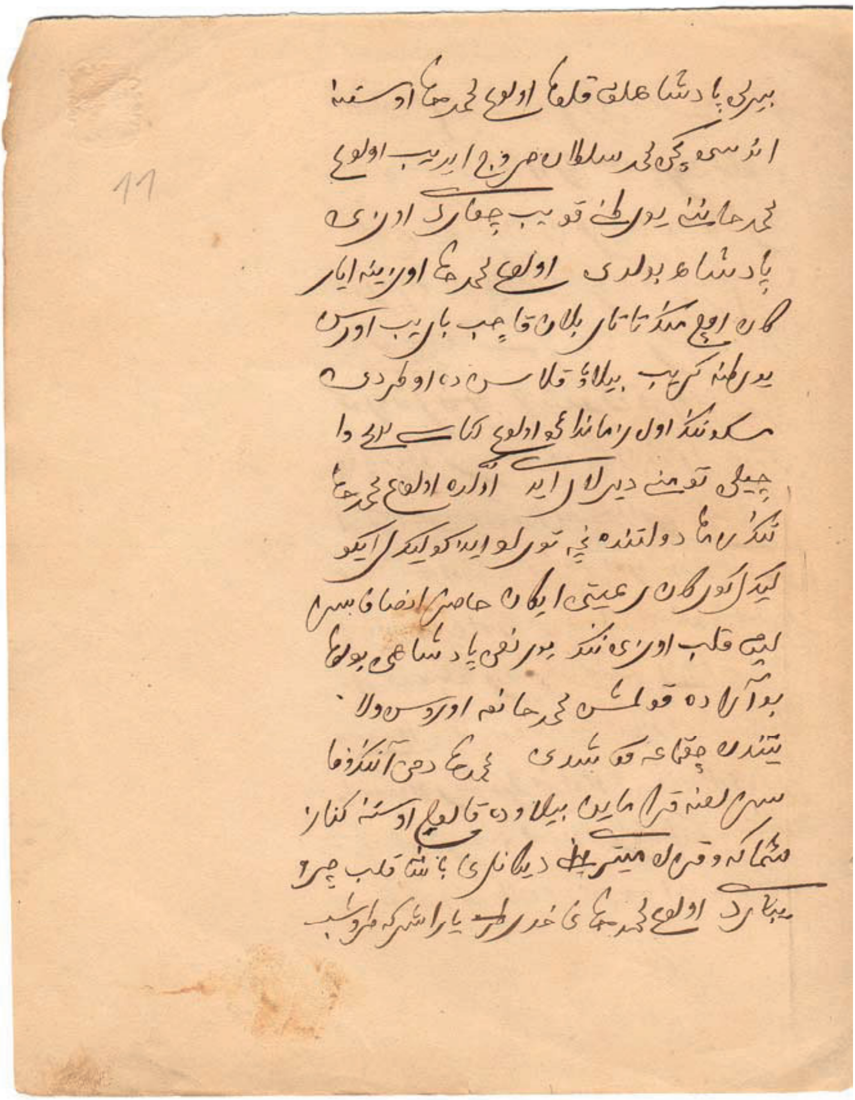
بیرلی پادشاه علی قلعه‌ده اولوغ محمد حانغه ادسنغه
اتراسیغه یکی محمد سلطان مخرج ایدیب اولوغ
محمد حاننی یورطندن قوییب چقارب اوزی
پادشاه بولدی اولوغ محمد حان اوز ییته ایلار
کان اوچ مینگ تاتار بلان قاچیب باریب اوروس
یورطینه کیریب بیلاو قلاسن‌دن اولطردی
سکوزینکدا اول زمانده محمد اولوغ کنازی بیک دا
چیلی توغمه دیرلار ایدی آنداره اولوغ محمد حان
نینگ زماننده دولتنده پچی توزلو ایدی کولیکی ایکی
لیکدا کورگان رعیتی ایکان حاصل انصافسز
لیجی قلب اوزی‌نینگ یورتنی پادشاهی بوداغ
بو آرالده قولمشن محمد حانغه اوروس ولا
یتندن چقاغه قوشدی محمد حان دخی انکا قا
سیرلغنه قرامایین بیلاودن قالوغ ادسنه کناز
شماکه وقوماک میتریطی دیکانی باشغه قلب چیره
میباراد اولوغ محمد حانی خدرلیه یاراشرکه ولوسب

11а кәгазь.

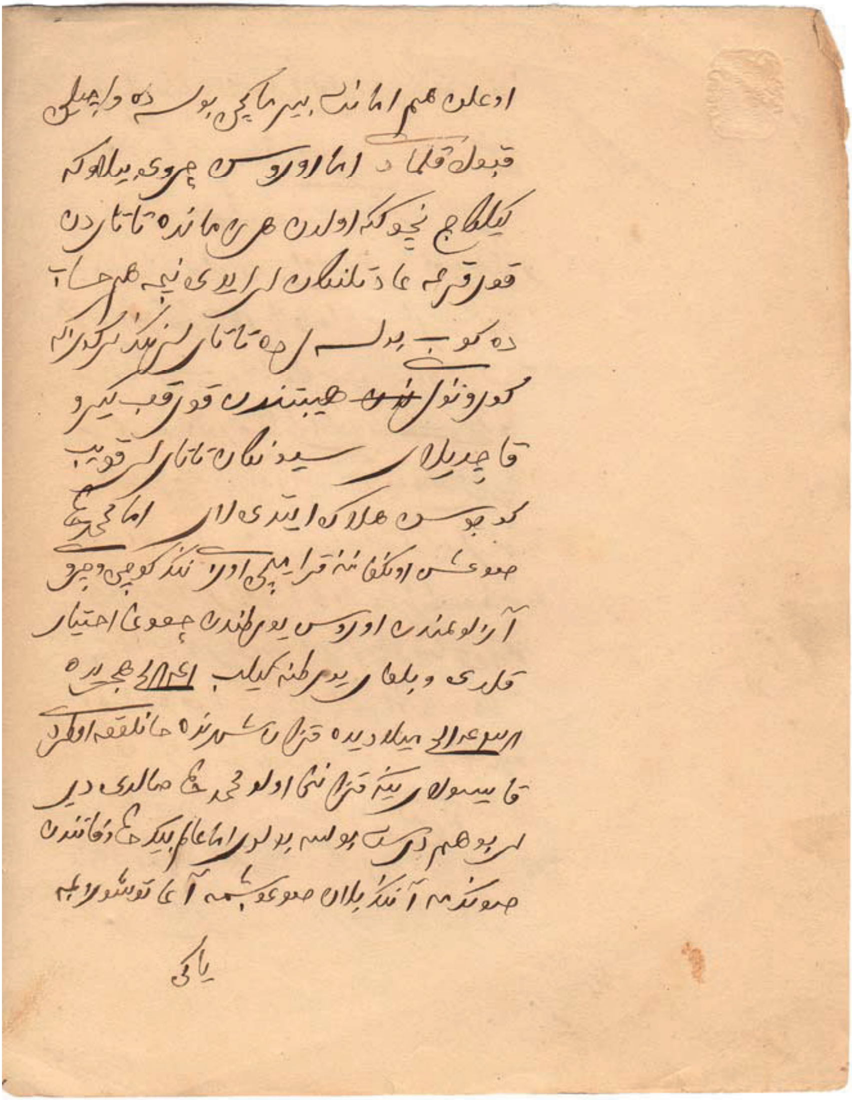

اوغلان هم امانت بیرماکچی بولسه ده واچیلی
قبول قلمادی اما اوروس چیروسی یلاوکه
کیلماچ نیچوککه اولدن هر زمانده تاتاردن
قهر قیرغه عادتلنگان لر ایدی نیچه هم حادثه
ده کوب بولسه لرده تاتار لرنی بک ترکدرگ
کوروننگ هیبتندن قورقب کیرو
قاچدیلار سیدنیکان تاتار لر قویب
کوچوسن هلاک ایتدیلار اما محمد امین
چوعی شن اوکلینه قراییچی اوراتند کوچی
آرالونمندن اوروس یورطندن چوعی اختیار
قلدی وبلغار یورطینه کیلب ۱۰۶۲ نچی ییلده
ارسو عراقی ییلده دیده قزان شهرنده حانلقغه اولترب
قاییسولار ییتک قزاننی اولدو محمد امین حالری دیر
لر بو هم درست بولسه بولدور اما عالم بیلکوچی دنیاشندن
چوعنکدین آننک بلان چوعی چمه آغا توشتورولمه
باقی

11б кәгазь.

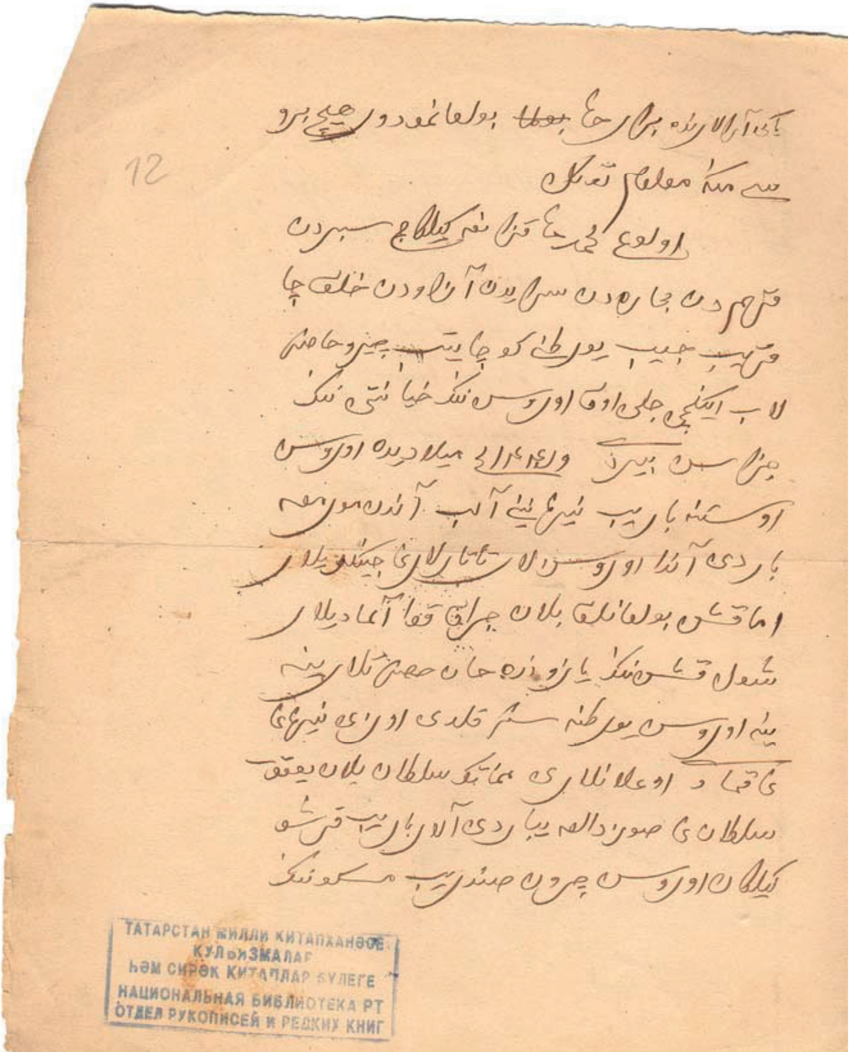
12
ТАТАРСТАН МИЛЛИ КИТАПХАНӘСЕ
КУЛЪЯЗМАЛАР
ҺӘМ СИРӘК КИТАПЛАР БҮЛЕГЕ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РТ
ОТДЕЛ РУКОПИСЕЙ И РЕДКИХ КНИГ

12а кәгазь.

اولوغ یکی دا چیلی غا قولغه توشردیلار حاج واچیلی غا
قورمشنی هم آلیب کیلدی و آنا ننک آتاسی بیلان بر
طوغان آغاسی ننک اوغلی تشاکه که اوردوسی یورطی
طه ننک ننک قزان قولی آستنده بولماغی شرطی
طه بیلان مسکوغا بیردیب واچیلی غا بوتون عمری
بویلیچه آصراماقچی بولیب مصلحت قلیب ایرکی
مرمانتده ~~خانلق کیلدی~~ باردی قزانینی آولاق
طاودیب بریبی بیک دریان املاف حکومت
طمعی بیلان قزان غه کیردی دیب خانغه جریار
غاچی ~~حاجیدن~~ اوزی بویورطیچاقالاو قیچو سی
بیلا بولیب وحت طارلو عنداه ماطلاشا آیلیجی
واچیلی غا قوطقاریب قوری غالاب آی موخچه
قوغلاب الیب مسکوبه یورطی کیروا اوزینه بیریب
تیطارییب جیبکرد   محمدحاج قزانغه قایتقاچ
ییبه بک تاچیب چققری جمدتکیلده ممالک سلطان
قولغه توشریب اوتردی   بواشنی ادن بر
آی

12б кәгазь.

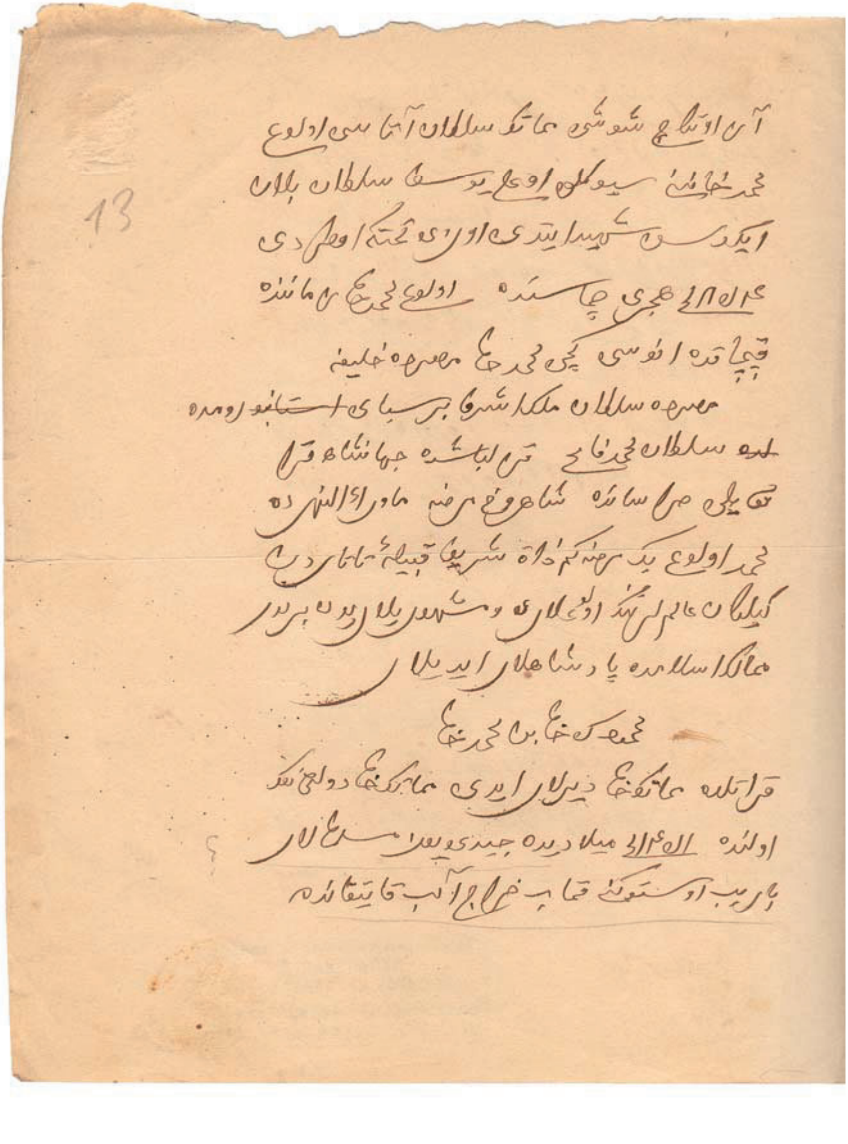

13а кәгазь.

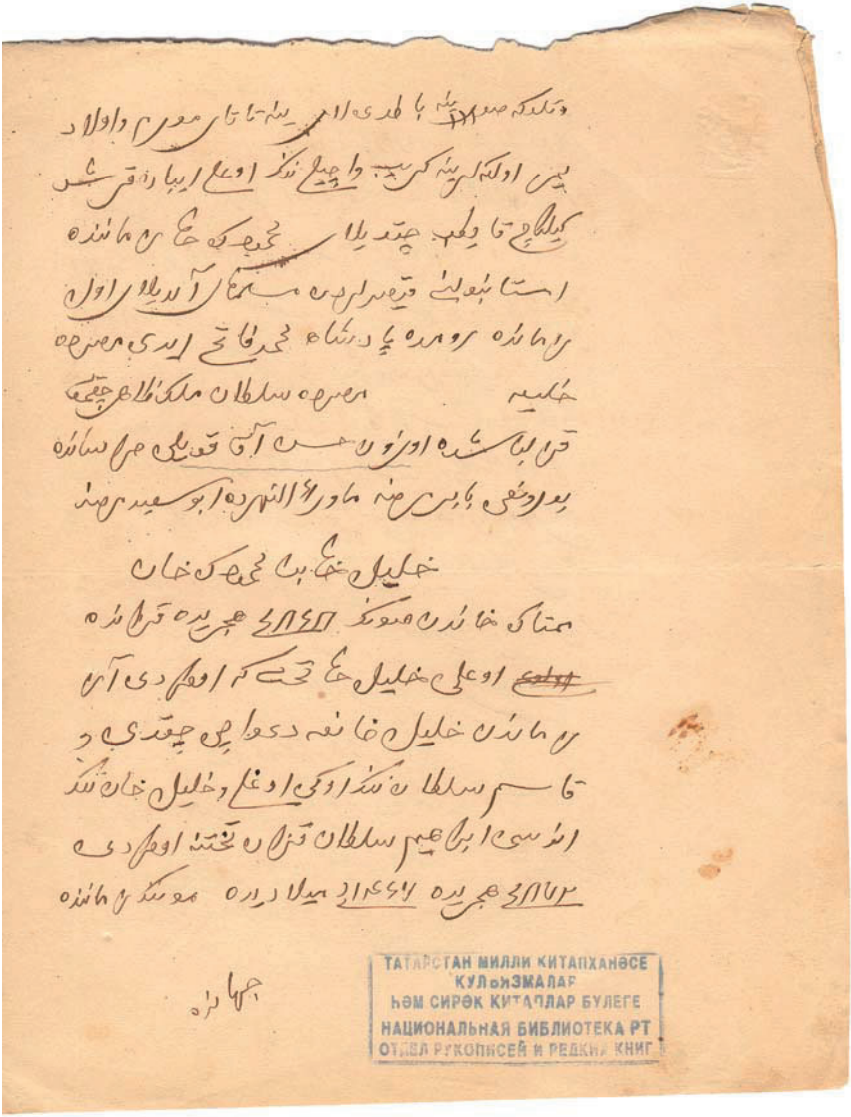
ومکه که مصرده ... یا قلدی اولر ایله تاتار مصرده اولاد
بیبرس اولکه لریده کیرسه‌ده والچین نینک اوغلی ایبار دان قرشیش
کیلاغی تا ولغه چیقدیلار محمد که خان زمانینده
استانبولینی قیصرلردن مسلمانلار آلدیلار اول
زمانده رومده پادشاه محمد فاتح ایدی مصرده
خلیفه مصرده سلطان ملک ظاهر چقمق
قریمده باشده اوزون حسن آق قویونلی جرا [?] ساده
بعده دفعی بابر صنه ماوراء النهرده ابوسعید ...
خلیل خان بن محمد کی خان
همتا کی خاندن صونکره ۸۶۵ نچی هجریده قزانده
اوغلی خلیل خان تختکه اولتردی آی
زماندن خلیل خانغه دعوا چیقدی و
قاسم سلطان نینک اوکی اوغلی خلیل خان نینک
انیسی ابراهیم سلطان قزان تختنه اولتردی
۸۷۲ نچی هجریده ۱۴۶۷ نچی میلادیده صونکره زمانینده
جهادزاده
ТАТАРСТАН МИЛЛИ КИТАПХАНӘСЕ
КУЛЪЯЗМАЛАР
ҺӘМ СИРӘК КИТАПЛАР БҮЛЕГЕ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РТ
ОТДЕЛ РУКОПИСЕЙ И РЕДКИХ КНИГ

13б кәгазь.

«КЫСКАЧА ТАТАР ТАРИХЫ» КУЛЪЯЗМАСЫНА ТАСВИР

Татарстан Милли китапханәсенең Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә «1950 т» шифры белән саклана торган бу кулъязма XIX гасыр уртасында Россиядә эшләнгән, 17,7х22,2(5) сантиметр зурлыктагы ак кәгазьдә.

Күләме: 14 кәгазь. Ахыры юк.

Сакланышы уртача. Дәфтәрнең төбеннән теккән җебе сүтелгән.

Филиграньнәре юк.

Кулъязманың тексты ачык көрән төстәге кара белән кәгазьләрнең ике ягына да язылган.

Әсәрнең тексты кулъязма битләрендә төрлечә – унбишәр-унсигезәр юл булып, 9х17 см күләмендәге мәйданны били.

Текстның башы (1б кәгазьдә): *Бисмиллаһи рахмани рахим.*

Хәмед-сәна ул Маликел-мөлүккә! Сәзадер ки, Тәкъдире әзәли вә...

Ахыры (11б кәгазьдә):

872 нче һиҗридә, 1467 нче миладида моның заманында җиһанда...

Кулъязма гарәп язуының татар тәгъликы төре белән язылган. Текстның ашыгыч кул белән язылуы сәбәпле, кайбер сүзләр бозыграк һәм хәрефләрнең ялгану элементлары кагыйдәгә туры килми. Сүз ахырларындагы ن һәм ى хәрефләре бер-берсенә охшатып язылган. Тексттагы берничә урында ялгыш язылган сүзләр, өсләреннән сызылып, яңадан дөресләп язылганнар.

Кустодлары тотрыклы.

Бу кулъязма китапханәгә Казанда яшәүче Даниял Әмирхановтан Ш.Мәрҗани һәм Х.Фәезхановның башка кулъязмалары белән бергә 1998 елның октябрь аенда алынды.

Хезмәтнең иҗат ителгән вакыты төгәл күрсәтелмәсә дә, аны якынча 1859-1860 елларда язылган дип билгеләдек.

Күчерелгән урыны һәм күчерүчесе билгесез.

Бу тарихи әсәрнең үзендә исеме күрсәтелмәгән, ә «Кыскача татар тарихы» дигән шартлы атама безнең тарафтан бирелде.

Әсәрнең авторы төгәл билгеле түгел. Тик шулай да бу җыентыкның кереш мәкаләсендә әлеге хезмәтне Хөсәен Фәезханов иҗат иткәнлеген дәлилләп яздык.

Әлеге кулъязма турында моңарчы мәгълүмат басылды:

1. Мәрданов Р. Тарих битләрен актарганда // Казан утлары. – 2002. – №3. – Б. 133.

2. Мәрҗани китапханәсе: фәнни-библиографик җыентык / төз. Р.Мәрданов. – Казан: Милли китап, 2004. – Б. 11.

3. Марданов Р. Сбережение // Татарский мир=Татар дөньясы. – 2005. – Январь (№23–24).

РЕЗЮМЕ

Седьмая книга серии «Татарская археография» представляет собой публикацию текста ранее неизвестного сочинения по истории татарского народа.

Данная рукопись была выявлена Р.Мардановым в 1997 году в ходе научно-археографических изысканий в городе Казани у потомков известнейшего татарского учёного, историка и богослова Шигабутдина Марджани (1818–1889). Продолжатель знатного рода Даниял Амирханов в октябре 1998 года передал Национальной библиотеке Республики Татарстан сохранившиеся в семейном архиве рукописные и документальные материалы Ш.Марджани и Хусаина Фаизханова (1828–1866), среди которых была и эта тетрадь.

Научное значение данного сочинения состоит в том, что оно является одним из первых подобного рода исторических трудов, написанных татарскими учёными.

Во вступительной части сочинения автор отмечает, что «не нашёл ни одной исторической книги о Казанском государстве, убедительно и полно повествующей о правителях Казанского ханства, событиях тех давних времён. Он и сам имел огромное желание написать небольшое историческое произведение. Однако, не имея должных учёных взглядов, посчитал себя неспособным к научному изложению и воздержался от этой затеи». Одержимый идеей создания подобной книги, он «предлагал учёным свою помощь в сборе исторических сведений из русских источников. Так как его предложения остались без внимания, автор сам решился на написание исторического труда на языке казанских татар, пытаясь по возможности избегать использования арабских и персидских заимствований».

Текст рукописи содержит краткие сведения об исторических событиях времён Булгарского государства, Золотой Орды и Казан-

ского ханства, основанные на русских и татарских источниках. В связи с утратой последних листов тетради, «история» прерывается на времени правления хана Халиля (1463–1467).

В самой рукописи автор и год не указаны. В результате текстологического изучения было установлено, что его автором является известный татарский востоковед, историк, лингвист, педагог и каллиграф Хусаин Фаизханов. В вступительной статье Р.Марданова доказывается авторство Х.Фаизханова, опираясь на совокупность фактов. Время создания текста датируется 1859–1860 годами.

ЭЧТӘЛЕК

Мәрданов Р. Ата-бабалар тарихы 3

ХЕЗМӘТНЕҢ ТӨП ТЕКСТЫ (транслитерация) 14

ХЕЗМӘТНЕҢ ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ӘДӘБИ ТЕЛЕНӘ КҮЧЕРМӘСЕ....... 26

КУЛЪЯЗМА ФАКСИМИЛЕСЕ.. 38

Мәрданов Р. «Кыскача татар тарихы» кулъязмасына тасвир 63

Резюме.. 65

[Хусаин Фаизханов]

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ ТАТАР
(на татарском языке)

Составитель: Раиф Марданов
Ответственный редактор: Ирек Хадиев
Оформление: Шамиль Насыров
Корректор: Миляуша Шакирова

Басарга кул куелды 20. 04. 2011. Форматы 60x84 1/16.
Тиражы 300 данә. Заказ №275.
Татарстан Республикасы Милли китапханәсе.
«Милли китап» нәшрияты.
420111, Казан шәһәре, Кремль ур., 33.

Подписано к печати 20. 04. 2011. Формат 60x84 1/16.
Тираж 300 экз. Заказ №275.
Национальная библиотека Республики Татарстан.
Издательство «Милли китап».
420111, г. Казань, ул. Кремлевская, 33.

Отпечатано в секторе множительной техники
редакционно-издательского отдела
Национальной библиотеки Республики Татарстан.
420111, г. Казань, ул. Кремлевская, 33.